

КАРВОН ЙУЛЛАРИДА

I

1588 йилнинг ёз ойлари. Пишиқчилик. Шаҳар дарвозаларидан арава-арава қовун-тарвуз, узум, шафтоли ва турли-туман мевалар кириб турмоқда. Ҳаводан шарбат, тандирдан янги узилган нон ҳиди келади.

Шаҳар расталари худди арафа кунларидагидек олаговур. Узоқдан қулоқ солган кишига гўё шаҳар ўртасидан катта бир дарё шовиллаб оқиб ўтаётганга ўхшайди. Салобатли, огир мадрасаларнинг пештоқлари офтоб нурида жимжима қилиб, кўз қисаётгандек, ҳовлиқиб у ёқдан-бу ёққа югурган одамларни масҳара қилаётгандек...

Бозор кўчаларининг чорраҳаларига солинган усти қуббали тоқлар ва уларнинг ёнидаги тор расталар асалари инидек гувиллайди, ҳаммаёқ бозор аҳлининг шов-шувидан ларзага келади.

Абдуллахон¹ қурдирган тўрт бурчакли тимга савдогарлар кириб-чиқиб турар, бу ерга чориқ кийган, бўз чопонли фақир одамлар сира йўламас эдилар, чунки гиштдан гумбаз тахлит ишланган бу ажойиб, салқин, нимқоронги тоқлар тагидаги дўконларда боёнлар киядиган ҳарир моллар харид қилинар, камбағалбоп карбоз (бўз) эса тим орқасидаги усти қамиш билан ёпилган растада сотиларди.

Тимга кираверишдаги тоқнинг икки томонида шойи чопон кийган, симоби саллалли саррофлар олдиларидаги баркашларга тапгаларини уюб ўтирар эдилар. Улар озгина ҳақ олиб, пул майдалаб берар ёки Ҳиндистон, Эрон, афгон пулларини Бухоро пулига алмаштирадилар. Бу саррофларнинг Ҳожитархон², Кобул, Деҳли каби савдо марказларида шериклари бўларди. Ўша шаҳарлардан келган савдогарлар бу ердаги саррофларга ортиқча тиллаларини ташлаб, улардан тилхат олардилар-да, ўз шаҳарларига бориб, уларнинг шерикларидан омонатларини олар эдилар.

Тими Абдуллахон ичида таплари қора, қотмадан келган саллалли ҳиндлар, қизилмағиз араблар, кўк шойи чопонли, соқоллари хина билан бўялган Шамохий савдогарлари,

гул ёқали узун кўйлак кийган, серсоқол барваста рус савдогарлари тоқлар остидаги дўконларнинг тоқчаларига тизилган ҳарир молларни томоша қилиб юрардилар. Турли-туман рангдаги шойи-атлас, ҳаворанг бахмал, зарбоф кимхоблар ажнабийларнинг кўзини ўйнатарди. Тимнинг тепасидан тушган ёруғликда ҳаворанг ипак бахмаллар турли-туман тусга кириб товланар, уларни кўлга олиб, офтобга солинса — ойнадек, одамнинг акси кўринарди. Уларни кўпинча Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларидан, чет эллардан келган савдогарлар сотиб олиб кетардилар. Рус боярлари бу ердан олиб кетилган зарбоф, бахмалдан кафтан кийр, бояр ва савдогар қизлари Бухоро шойиларига беланиб юрардилар...

Масконга элчилар кетаётган эмиш, деган мишмишлар тарқалгандан кейин базозларнинг иши юришиб қолди, қимматбаҳо молларнинг нархи ошиб кетди, ҳатто касод молларнинг ҳам бозори чаққон, ҳунарманд-қосибларнинг иши қушойиш топиб, қўллари илдам бўлиб қолди. Халқнинг ҳамма табақасига: ҳунармандларга, дўкондорларга, деҳқонларга ҳам жон кирди, чунки Россия бозорларида қимматбаҳо матолардан бошқа тайёр чопон, кўйлак-лозим, дўппи, белбоғ, жайдари пахта, хом тери, қуруқ мева каби нарсаларга талаб зўр эди. Одатда Россияга кетадиган элчиларга катта савдогарлар қарвони ҳам қўшилар, юзлаб туяларда той-той мол, пахта, тери, қоп-қоп қуруқ мева олиб кетар эдилар.

Бозорда шу овоза тарқалгандан кейин ҳамманинг па-тагига қурт тушиб қолди. Базозлар, ҳунармандлар матоларини қимматроққа пуллашга, қарвон савдогарлари арзонроқ олишга уринардилар.

Тимга кираверишда чап қўлдаги шинам дўконда икки киши чордона қуриб, олдиларидаги қутича устига бурдалаб ташланган нон билан узум еб ўтирардилар.

Буларнинг бири базозлар оқсоқоли Ҳожи Фаррух — олтмишларга бориб қолган, тетиккина чол эди. У суҳбатдошига ўтқир кўзларини тикиб:

— Нархимизни ерга урманг, ақул! Бизга жавр бўлади, охэ! — деди.

— Нега жавр бўлсин, ака мулло! Масконда саккиз олчин шойи йигирма танга турайкан.

— Иби! Йигирма танга? Гўшингизга³ янглиш кирип тўхтапту, мулла Шокир. Ўттиз тангадан кам турмайдур.

— Ака мулло, ўтган сафар Ҳожитархон борганимда зўр-базўр ўн саккизданга пуладим, азбаройи худо. Шундан-шунга жон ҳовучлаб, тўрт-беш танга ҳаён кўрмасак,

унат ахир! Бўлгани — ўн беш! — деди мулла Шокир қатъий қилиб.

— Ўн беш? Жинни бўлдингизми? — Ҳожи Фаррухнинг афти буришиб кетди. Оёғидаги гулчинли упука маҳсисини силаб жилмайди-да:

— Майли сиз учун ўн саккиз танга! — деди.

Қадимда улгуржи савдогарларга сотиладиган молларнинг нархини бозор оқсоқоли кесиб берарди. Унинг айтгани айтган, дегани деган, сўзини икки қилиб бўлмасди. Базозлар бу масалада унга сўзсиз итоат этардилар.

Ҳожи Фаррух нархи наво тўғрисида келишиб олгандан кейин, қўлига қогоз олиб, базозларнинг рўйхатини тузди ва ҳар бир номнинг рўнарасига улардан харид қилиш мумкин бўлган молларнинг миқдорини ёзиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? — деди оқсоқол афти бурушиб кетган мулла Шокирга қулиб қараб. — Тан тортмай олаверинг! Мол етмаса — жон. Пулингиз камлик қилса, нисфини насияга бергаймиз. Лафз бир — худо ҳам бир!

Мулла Шокир қариб-чириб юролмай қолган фарзандсиз Ҳожи Ҳамдамбойнинг бош гуманитарси эди. Бой ўз гумаштасини бир печа марта синаб кўриб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, ҳамма ишни унга топшириб қўйганди. Мулла Шокирнинг эрки ўзида, ҳўжасининг ишини ўз билганича бошқарар ва ҳеч қачон зиён кўрмасди.

У асли шойибоб устанинг биттаю битта ўғли эди. Отаси уста Муин ўз фарзандининг келажаги тўғрисида кўп ўйларди: «Шу болам ҳам катта бўлармикин, ҳунар ўрганиб, ишимни қўлимдан олармикин», деб бош қотирарди.

Уч шоғирди ва бир халфаси бўлган бу уста деҳқонлардан пилла олиб, уйда пилла тортар, хотини билан икки қизи чарх айлантириб ипак йигирар, ўзи эса халфаси билан чуқурга — дўконга тушиб олиб, шойи тўқир эди. Шўх ва ўйинқароқ Шокир мактабдан келгандан кейин сассиқ буг билан тўлган пиллаҳонага кириб, пиллакашларга бир оз ёрдам берган бўлар, кейин юраги пишиб кетиб, рангрезлик қилаётган шоғирдининг олдида ивирсиб юрар, сўнгра дастгоҳ ёнида ишлаб турган отасининг орқасидан келиб кучоқлаб оларди. Дўмбоққина, кўзлари чақнаган Шокир ўзининг ёлғиз ўғил эканлигини, отаси унга қўл кўтаролмаслигини тўрт ёшлигидаёқ пайқаб олган эди. У баъзан кўчага қочиб чиқиб кетарди-да, ўртоқлари билан ён қўшнилари бўлган бева кампирга ҳовуздан сув келтириб берар, бозор кунлари эса ўша кампирнинг бир

хафта давомида йигирган икки-уч калава ипини сотиб берарди. Отаси: «Бу бола девона чиқмасайди, ўз уйимиздаги иш бошимиздан ошиб-тошиб ётибди-ю, бировларнинг хизматини қилиб юради,— деб ўйлар эди.— Не, қўй, шунинг ҳам гамини еб ўтирасанми? Кўзи пишиб юрса, ахир бир кун ўрганиб кетар, олахуржун бўйнига тушгандан кейин ишламай қаёққа боради!» — деб ўзига-ўзи таскин берарди. Кейин ўғлининг хунар ўрганишга тоби йўқлигини кўриб, уни ўқитиб, мулла қилиш ниятида мадрасага берди. Бироқ Шокирнинг мадраса тупрогини ялаб ётишга тоби йўқ эди. Минг йил илгари ёзилган китобларнинг ўлик сўзларини ёдлаб ўтириш бу жонли, сергайрат йигитнинг феълига тўғри келмасди. У мадрасанинг зиндонга ўхшаш тор ва нимқоронги хужрасида узоқ ўтиролмас, юраги сиқилиб, кўчага чиқиб кетарди. У фақат таътил кунларигина уйига келганида ранги ўзига келиб, енгил нафас оларди. У тўқилган матоларни отаси билан бирга кўтариб, тимга олиб борар, у ерда савдогарларнинг узоқ мамлакатлар тўғрисидаги ҳикояларига астойдил қулоқ соларди, ўзи ҳам сафарга отлангиси келарди. Отаси ўғлининг мулла бўлмаслигини пайқаб, уни Ҳожитархон ва Қозонга қатнайидиган Ҳожи Ҳамдамбойга гумашталикка берди. Мадрасада бир йил таҳсил кўргани учун уни мулла Шокир деб юритадиган бўлдилар.

Ҳозир у тимда, Ҳожи Фаррухнинг дўконида ўтирар экан, жиддий, пешонаси тиришган, молини арзонроққа олиб, қимматроқ сотиш устида бош қотирар эди. У қийиша-қийиша, пархи наво тўғрисида келишиб, ишни бақамти қилгандан кейин, харид қилинган матоларни Ҳазратимом дарвозаси яқинидаги катта саройга элтиб қўйиш тўғрисида хизматкорларга буйруқ берди.

* * *

Бозор аҳли ўз ишини битириш билан овора экан, Москвага элчи қилиб юборилаётган Муҳаммадалибек билан Дўсим арқда, хоннинг ўнг қўл вазири — меҳтарнинг ҳузурида ўтириб, унинг гапларини диққат билан тинглашарди. Бошига катта симоби салла, эгнига ҳарир шойи чопон кийган, соч-соқоли оппоқ, икки бетида тарам-тарам қизили бор меҳтар тўрдаги зар тўшак устида ўтириб, элчиларга йўл-йўриқ берар эди. Торгина узун деразадан нақшинкор салқин уйга хира ёруғ тушиб турарди. Меҳтарнинг рўпарасида ўтирган баланд бўйли, қошлари ўсиқ,

кўзлари катта-катта Муҳаммадалибек тоза ювилиб-таралган, дукартланган соқолини аста силаб, яилмайганича сабр билан унинг сўзларига қулоқ солар, либосидан хушбўй хид анқир эди. У доим устига гулоб сениб, оғзини мисвоқ билан тозалаб юрарди. Балхда ҳокимлик қилиб турган шахзода Абдулмўмин тарафидан элчи бўлиб кетаётган мўғулбашара Дўсим эса тоқатсизланиб, ўтирган жойида қимирлаб қўяр, гоҳ қашиниб, гоҳ бурнини қовлаб, атрофга алангларди. Эгнинга ҳарир чопон кийган бўлса-да, унинг баданидан от ҳиди келиб турарди. Меҳтар мингирлаб гапираркан, Дўсимга қараб бурнини жийирар, афтини буруштирарди.

— Бир печа сўз хотирга келиб эди, айтмоқлик вожиб кўринур,— деб сўзида давом этди меҳтар салобат билан. — Аввал улким, Маскоп улуг кенослари бирла дўстлиг шевасида сўйлашмоқ, баъд инъомлар ила анинг кўнглини овламоқ лозимдур, тоинки ҳар икки подшонинг аросидаги савдо-тижорат ишлари равнақ топгай. Яна улким, ўрис юртида Бухоро савдогарлари бож-хирож лафзини эшитмасинлар, агар биз томонга ўрис савдогарлари келиб тўхтаса, биз доғи бож олмайдурмиз. Ҳожитархон боргон бизнинг савдогарлар хафа бўлиб келонтилар, охэ. Баҳри Хазарда кема даргалари аларга ўн беш сўмдин бож солиб тўхтабдурлар, бо Ҳожитархон кеноси томга пули олибдур. Сиз оқ подшога, яъни Маскоп улуг кеносига айтингким, тужжор⁴ аҳлининг бошидан бож-хирож балосини даф этсин. Яна улким, Бухорода оқу сариқ шоҳи, кимхоб, бахмал касод бўлиб тўхтапту. Акун, биз бу молларни сотмоқ учун ўрис бозорларини илкимизга олмоғимиз зарур. Афсуски, Кучумхон дастидан икки ароға совуқлик тушди. Ул жаноб оқ бий арзига еткурингим, биз Кучум бирла Маскоп аросига тушмайдурмиз, бетараф, яъни холис қолурмиз. Ҳиммати олий гумон қилмасунким, биз Маскоп душмани бўлгон Кучумхонга кўмак беропмиз деб, аммо мазкур хон бирла ҳам савдо қилиб тургаймиз. Сизларнинг вазифангиз икки улус аро дўстлиг ипларини маҳкамламоқдур, тоинки муҳолифат мувофиқатчилик бирла мубадал бўлгай.

Меҳтар элчиларга йўл-йўриқ кўрсатаётган маҳалда, хоннинг махфий ишларини бошқарувчи Қулбобо Кўкалдош Ҳожи Бахшилло билан ўз уйида суҳбатлашиб ўтирарди. Ўймакор тоқчаларга зич қилиб тизилган қимматбаҳо чинни идишлар, тилла ва кумуш кўза, қадахлар деразадан тушган кечки қуёш ёруғида ялт-юлт қилиб товланарди.

Соч-соқоли оқариб кетган бўлса-да, мўйлови билан қоши қоп-қора, кекирдаги туртиб чиққан аъён ўнг кўзини қисиб, рўпарасидаги ўтирган чағир кўз, чўққи соқол, турқи совуқ ҳожига гўё уни биринчи марта кўраётгандек, тикилиб қарар эди:

— Ҳанузгача бизга қилгон хизматларингиз бадалига биз доғи ёрдамимизни аямадик: ер-сув иноят қилдик, иншолло, кам бўлмадингиз чоғи. Сизга яна бир хизмат бор, илдайроқ ўтиринг!

Ҳожи Бахшилло Кўкалдошга яқинроқ ўтириб, қулогини динг қилди:

— Қулогимга илинди, сиз жаноблари ҳам Маскоп сари азимат қилмоқ ниятида экансиз...

— Рост айтдингиз, ака мулло. Бандангиз ҳам уч-тўрт тева мол олиб, мулла Шокирга ҳамроҳ бўлиб кетмоқ ниятидадурман.

— Яхши ният — ёрти мол, ишингизга худо қушойиш бериб тўхтасин. Мен ҳам беш-тўрт тева мол қилиб берай, акун, фойда-зиёнига тенг шерик бўлайлик.

— Жоним бирла, сизга хизмат қилмасам, кимга хизмат қилай, охэ.

— Садоқатингиз учун ҳазор раҳмат.

Кўкалдош шундоғ ҳам қисилиб қолган ўнг кўзини яна қисиб, чап кўзини ўкрайтириб, деди:

— Савдо-сотиқ иши бирла машғул бўлиб, ўз вазифангизни хотирдан фаромуш қилманг. Сиз, аввало, хоннинг кўз-қулогисиз. Сафар чоғида бўлган муҳим гапларни махфий суратда бир қоғозга ёзиб, ани тумор қилиб тақиб олинг, тошқи ҳеч кимарса пайқамасин.

Ҳожи индамай қовоғини солиб, бош эгиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? Оё, вазифангиз кўнглингизга тегдимۇ?

— Йўқ, тақсир.

— Бул вазифани сиздин бўлак ҳеч кимарса қилолмай-дур. Ушбу ишнинг этокига ҳар кимарсанинг илки етмай-дур. Хоҳлайманким, сиз аввалгидек ўз вазифангизни унутмагaysиз. Баъдаз сўз шулким, Ҳожитархон боргонда ўшал ерлик Лопата номли ўрис савдогарга ушбу совгани беринг. — Аъён ипак латтага ўроғлиқ буюмни узатди. — Ўн икки мисқолли сариг ёқут. Илкингизга не берса, тумор қилиб бўйнингизга, ҳар не сўз деса — қулогингизга олиб олинг. Аммо зинҳор ўруслар кўнглида шубҳа йилонини уйғотманг, ўшал ерлик нўғойлар бирла гапурушманг. Сиз исёғ-совуғни тотгон, яхши-ёмонни кўрган одамдурсиз. Бемуроҳаза иш қилмайдурсиз. Агар шул ишни анжомига

еткурсангиз, Хуросондан эллик таноб ер суюрғол қилур-миз. Аммо гофил бўлманг!

— Хўп, тақсир.

— Яна қулогингизда бўлсунким, Маскоп саройи ва подшо хонадони борасида эшитган сўзларни хотира ишига маржон янглиғ тоқиб олинг.

— Хўп, тақсир.

Улар дастурхон устида анча вақтгача гаплашиб ўтиришди. Хайрлашиш вақти келганда Кўкалдош Кўкалдош илжайиб:

— Ўзингиз бирла бо кимларни олиб бормоқ нияти-дадурсиз? — деб сўраб қолди.

— Эроний хизматкорим ила ясирым⁵ Заҳрони.

— Иби! Пешонангизга битган бул қимматбаҳо гавҳарни, бул нозанинни йўлда йтириб қўйишдан кўрқмайсизму? — деди аъён фосиқона илжайиб.

— Тақсир, гўшингизга илингандур: машойихлар айтибдурларким, сафар камарини белга боглогон киши соҳибжамол ёрини уйда қолдуруб кетмасун, деб. Ҳеч кимсага эътиمود⁶ йўқ.

— Орий, рост айтдингиз. Аммо йўлда эҳтиёт бўлғaysиз. Тоғи кабутарингизни лочинга олдуриб қўйманг.

Кўкалдош Ҳожи Бахшиллонинг боғига борганда унинг янги сотиб олган жорияси Заҳрони кўриб, ҳаваси келган эди. Ўша маҳалда қул хотинлар номахрамдан қочмас, ҳатто хўжасининг базмларида ярим яланғоч ҳолда рақс этар эдилар. Шарқ султонлари, беклари, аъёнларининг саройларида кўкраклари билан тиззаларининг юқори қисмигина ўртилган қул раққосалар кўп эди. Хўмдорлар халқдан талаб олган бойликларини аямай, тез-тез зиёфат бериб турар, шароб ичиб, жорияларнинг рақсларини ҳузур билан томоша қилар эдилар.

Қулбобо қорачадан келган мўрчамиён Заҳрони эслаганда жилмайиб:

— Еспирингиз тушмагур асру кўзга яқин, эҳтиёт бўлинг, доғи кўзикиб қолмасун, — деди.

— Эҳтиёт қилурмен, тақсир, — деди Ҳожи похушланиб.

— Бундин ронпа-роса ўттиз йил аввал, яъни умрим гулшанининг баҳорида бир кун Пойостона гузари сари қул харид қилғоли боргон эрдим, — деб гапга тушиб кетди Кўкалдош ажойиб бир хотирот хаёлида жонлангандек тиржайиб. — Гузарда бир соҳибжамол эроний қизни кўрдимким, анинг меҳри кўнглимга жой олди. Қийишмай, они юз тиллога сотиб олдим. Кечалари шамғи рухсори

бирла хонам ёруг, кўнглим уйи мунаввар эрди. Аммо менга бир толесизлик рўй берди. Бахт қушимни фалокат бой-қуши чанголига олиб қочди. Каминанинг бир кули бирла ул жориям тил бириктириб қочибдур. Орқаларидан одам қўйиб қувлатдим ва лекин навкарларим аларни тополмай қайтиб келдилар. Аларни на осмонда топиб бўлди ва на ерда. Бу мудҳиш ҳодисадин сўнг бир ойга довуз ўзимга келолмай юрдим, бу ёруг дунё кўзимга қоронғи бўлди...

Ҳожи Бахшилло аъённинг узундан-узоқ ҳикоясига кулоқ бериб, ўзини эснашдан зўрга тийиб ўтирди. Кечки овқатни еб, устидан бир пиёла қайнаган совуқ сув ичгандан кейин ўрнидан туриб таъзим қилди-да, кетишга рухсат сўради.

— Хайр, панойи худо, боринг! Аммо бояги гапларимни хотирдин фаромуш қилманг,— деди аъён хайрлашиб.

II

...Бир ой илгари Бухородаги Урганч саройининг кунга тескари тушган торғина бир хужрасида иккита қул аёл ўз қисматини кутиб ўтирарди. Уларнинг бири мовий кўз, қўнғир соч, бўйчап, қотмагина аёл бўлиб, бир қарашдаёқ унинг қорли шимол ўлкасининг қизи эканлигини пайқаб олиш қийин эмасди. Унинг ёши ўттиздан ошган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган, маъёс чехрасида сокин бир ифода, сабру тоқат кўзга ташланиб турарди. Бу аёлнинг кўзларида бераҳм қисматнинг совуқ шамоллари ҳам сўндиролмайдиган ҳаёт шами милтиллаб ёнарди. У қоқшол қўллари билан тиззаларини кучганча исқирт бўз кўрпача устида чўққайиб ўтирар ва бетоқат бўлиб, ух торта-торта, у ёқдан-бу ёққа юриб турган ёшгина дугонасига оналик меҳри билан қарарди.

— Ўзингни бос, Захро! Кел, ёнимга ўтир. Нима қиласан ўзингни беҳудага уринтириб,— дерди аёл майин овоз билан.— Ҳадеб ух тортаверишдан бир чақалик фойда йўқ.

— Юрагим гамдан портлаюр, божи. Ўзимни ҳаро қўйим! — деди ёш қиз.

— Юрагингни кенг қил. Шошма, зора бир яхшилик бўлиб қолса.

— Ҳарна ўлсайди, бу золимнинг алиндан қуртулуб чиқиб кедайдики...

Фалокат гирдобига тушган бу чорасиз қул аёлларнинг хўжаси Бердиниёз карвонсарой ҳовлисининг бир

чеккасидаги сўри устида саройбон билан гаплашиб ўтирар ва бозорнинг касодлигидан нолир эди.

— Уч кун бўлди, икки есирни сота билмам,— деди у олти ойлик кўзининг терисидан тикилган чўғирмасини бошида силкитиб.— Менда гўзал бир раққоса қиз бор, дея пулдор кимсаларга даракчилар юбордим, аммо харидордан дарак йўқ.

— Сен кўп ошиқма, эҳтимол харидори йўлда келаётган чиқар,— деди барваста, бир кўзи гилай саройбон дўриллаб.— Мол қанча бўлса ҳам харидор топиладур. Аммо-лекин қаю саройга кирсанг: «Қул оласизми?» — деб сўрайдулар. Абдуллахон Хуросонга босқин қилгон кундин бошлаб, қулнинг бозори касод бўлиб, нархи тушиб кетди. Пойостона гузаридаги қул бозори бирам чиройли есирлар ва йигитчалар бирла тўлганки... Ҳе, агар ҳамёнда пул бўлгандайди...

— Рост гап, қул уруғи кун-бакун кўпаяётир. Қўлимдагиларни тезроқ пуллаб олишим керак, бўлмаса алар ўз хунини еб қўядулар.

— Бўлмаса-чи! Қул деганини яхши боқмасанг, ориқлаб кетадур, бозор кўтармай қоладур,— деди саройбон Бердиниёзнинг пешонасига қараб.— Хусусан, аёллар... позик мол... Сизга бир сир айтай. Агар есирларим сотилсин десангиз, дуойи қаринжани ўқийберинг, нафи кўп.

— Ҳа, билурмен. «Ё Жаброилу, Азроилу, Мекоилу, Исрофил...» — деб қулдорлар дуосини ўқий кетди Бердиниёз.

Тошюрак қулжаллоб худога ялиниб-ёлвориб, ўз касб-корига қушойиш тилар: «Э, тангрим, шул маҳалгача ишимга ривож бериб келдинг, бундан сўнг ҳам мени унугма», деб ёлворарди. Шу топда бурчакдаги хужрадан маъёс бир муножот овози эшитилди. Дарвозабон бир дам кулоқ солиб туриб:

— Аллаким ув тортиб йиглаётир,— деди.

— Йиглаётгани йўқ, худойга ёлвориб муножот ўқийётир,— деди Бердиниёз.— Ўрис аёл... Бориб товушини ўчирмасам, юракни гаш қиладур.

Жаллоб ўрнидан иргиб туриб, есирлар ўтирган хужра олдида келди, ҳалқаларига катта бурама қулф солиб қўйилган ўймакор эшикни қаттиқ тақиллатди.

— Ухумого-да, қўймиюр, жони жаҳаннама гатсин,— деди Захро.— Қўй бошингдан гечан сўзларни дегин.

Эронлик Захро уч йил ичида ўз она тили бўлган озарбайжончани бир оз унутган, ўзбек, туркман сўзларини

аралаштириб гапирарди. Рус аёли эса ўзбекчани мукаммал ўрганиб олган эди.

...Алёнка князь Боровскийга қарашли бир деҳқоннинг арзанда қизи эди. Отаси князнинг ерини ҳайдаб, экинни экар, қизи эса онаси билан князнинг қўрасида мато тўқир эди. Кеча-кундуз ишласалар ҳам қоринлари нонга тўймас, қиш кунлари қора унга кепак қўшиб нон ёпиб ер эдилар.

Алёнка ёши ўн олтига етганда князнинг Ивашко деган бир қароли билан севишиб қолган эди. Бироқ князь ошиқ-маъшукларнинг тўйига рухсат бермади. Алёнка новдадек хипча бел, чиройли бир қиз эди. Князнинг нияти бузилган бўлса керак, уни ўз уйига оқсоч қилиб олмоқчи бўлди. Қиз эса йигит билан жанубга — Дон томонга қочмоққа аҳд қилишди. Ота-оналари уларга оқ йўл тилаб, озиқ-овқатларини гамлаб, йўлга узатиб қўйдилар.

Алёнка билан Ивашко не машаққатлар чекиб, Дондаги казак қишлоқларининг бирига етиб олишди. Бу ерда уларга ўхшаш қочоқлар жуда кўп экан. Усти йиртиқ-ямоқ, қорни оч бўлган бу одамлар овқат учун ҳар қандай ишга ёллапаверар эканлар. Алёнка билан Ивашко ҳам бир казакка ёлланиб кун кечира бошлашди. Қисқа бир муддат бирга яшаб ширин умр кечирдилар. Бироқ уларнинг бахти қора булутлар орасида чақнаган яшин каби лип этиб кетди.

Орадан уч йил ўтгач, уларнинг қишлоғига қоқ ярим кечада нўғойлар бостириб кириб, бой казакларни талаб, кўн одамларни банди қилиб олиб кетдилар ва Хивага олиб келиб сотдилар. Қулжаллоб Алёнкани эридан айириб, урганчилик бир бойга эллик тиллага пуллаганди.

Қулдорлар эрни хотиндан, акани укадан ажратиб сотар эдилар. Чунки эри хотинини, ака укасини нияти бузуқ одамлардан ҳимоя қилиши мумкин эди.

Заҳрони ҳам акаси Зайнолдан ажратиб, қулжаллоб Бердиниёзга сотган эдилар. Заҳро Хуросоннинг кунботар томонидаги Садапрустоқ бўлукида яшовчи озарбайжонлик бир деҳқоннинг қизи эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу қишлоққа бостириб кириб, қаршилик кўрсатган эрларни қириб ташладилар, ёш қиз ва йигитларни банди қилиб, Бухоро, Хива, Чоржўй бозорларида мол каби сотдилар.

Ориқлаб кетган оху кўз Заҳрони Бердиниёз бир аскардан арзон-гаровга сотиб олиб, уйига олиб келган ва уни кўз қорачигидек асраган, пайнаслаб боқаётганди.

* * *

— Оҳ, ўз қардошими гўран вақтим ўларми? — деди Заҳро бетоқат бўлиб.

— Умидингни узма, синглим, албатта кўрасан. «Тоғ тоғ билан қовушмайду, аммо одам одам билан қовушадур», деган гап бор.

— Ой олло, дедигинг галсин, — деди Заҳро дуо ўқиб. Сўнгра шиалар мазҳабида авлиё бўлган шахсларнинг номларини тилга олиб пичирлади: «Ё имомлар, мадад айланг ман нотаवона».

Алёна ҳам бир бурчакка ўгирилиб, тиз чўкиб олди-да, ўқтин-ўқтин бошини тошга уриб, ибодат қила бошлади.

Бердиниёз шойи кўрпача устида ёнбошлаб ётган маҳалда дарвозадан атлас чопон кийган ўрта ёшли бир киши кўзларини чақчайтириб кириб келди. Бу катта савдогар Ҳожи Бахшилло эди.

Саройбон билан қулжаллоб ўринларидан ирғиб туриб, таъзим қилишди.

— Келсинлар, марҳамат қилсинлар.

— Карвонбоши Қутлуг Муродбой шу ердами? — деб сўради келган киши саломга алик олиб.

— Йўқ, тақсир, Пойостонага кетиб эрдилар.

— Ҳай, аттанг, ул кишига зарур бир ишим бор эди.

— Жаноблари ўтира турсинлар, карвонбоши ҳадемай келиб қолар.

Ҳожи Бахшиллонинг юзи сохта бир табассум билан ёришган бўлса ҳам, лекин унинг чағир кўзлари ўқрайиб турар, бу кўзлар шишадан қилинганга ўхшарди. Совуқ башараси унинг раҳмсиз, дағал, риёкор бир одамлигидан далолат бергандай бўларди.

Саройбон дастурхонга ўтиришга қистаса ҳам мутавалли шошиб турган, бир нарсани ахтарган кишидек алаңлай бошлади. Кетиш олдида у Бердиниёзга илжайиб:

— Сизда бир раққоса қиз бор, деб эшитдим, — деб қолди.

— Ҳо, тақсир, рост айтадилар. Бухорода бу янглиг ўйинчи қизни топмоқ қийин. Агар харид қилмоқ бўлсалар...

— Йўқ, йўқ, шунчанки сўраб тўхтадим.

«Ҳа, айёр, — деб ўйлади қулжаллоб, — Заҳронинг таърифини эшитган, лекин уни арзон-гаровга сотиб олиш учун тулкидек муқом қияпти».

Ҳожи худди кетмоқчи бўлган кишидек дарвозага қараб юрди. Қулжаллобнинг тарвузи қўлтигидан тушиб:

«Чиндан ҳам олиш ниятида эмас экан», деб ўйлади. Бироқ шу он риёкор Ҳожи:

— Акун, сотиб олмасам-да, есирингизни бир кўриб кетай,— деб қолди.

— Марҳамат.

Бердиниёз харидорни кутиб, аёлларни ясангириб қўйган эди. Захронинг эғнига шойи кўйлак, бошига зар дўппи кийгизиб, белига кавказча камар боғлатган, сочиш орқаси билан битта қилиб ўрдириган эди. Алёнка ҳам дока кўйлак кийган, бошига оқ солган эди.

Ҳожи беданага кўзи тушган қарчиғайдек Захрога қия боқиб, турган жойида бир нафас қотиб қолди. Ўрта бўйли, хипча бел, қорачадан келган бу қизнинг юмалоқ юзи худди янги пишган шафтолидек майин туклар билан қопланган, чеҳраси маъсум ва ҳазин бир табассум билан ёришиб турарди. Лаъл сингари қип-қизил лаблари орасидан сал-пал кўриниб турган тишлари дурдонага ўхшарди. Кўзлари юмилганда, узун кириклари остига соя ташлаб, хуснига хуси қўшарди. Фалокат гирдобига тушган бу ажойиб гул ўз чиройини йўқотмаган, ҳаёт ниҳолчаси бало тошлари орасидан ёриб чиқиб, гуллаб турарди.

Баднафс Ҳожи бу ҳаёт гулини кўргач, қўл чўзиб, уни узиб олгиси келди, нафаси тикилди, кўзи тинаёзди. Бироқ қулжаллоб олдида турганини ва агар сир бой бериб қўйса, ортиқча чиқимдор бўлиб қолишини англаб, дарров ўзини ўнглаб олди, шу он юзида сохта менсимаслик аломати пайдо бўлди. Ўзини бепарволикка солиб:

— Қанча берай, акун? — деб сўради.

— Эллик беш тилла, камига унамайман.

— Эллик беш? Иби! Гапурманг-э! Ундан кўра икки есир олсам бўлмайdimи, охэ? — Ҳожининг юзи чўзилиб кетди.

— Мен бу қизни икки тугул, тўрт есирга ҳам алишмайман. Бу янглиғ раққоса хон саройида ҳам йўқ.

— Қирқ берай.

— Бўлмайду.

Мутавалли имлаб жаллобни бир чеккага чақирдида, қулогига бир нима деб шивирлади.

— Йўқ, йўқ,— деди жаллоб бош чайқаб,— ўз қизимдек асраганман, азбаройи худо!

Эски қулжаллобнинг сўзига ишонса бўларди. Кўнгли хижил бўлиб турган мутавалли унинг гапини эшитиб таскин топди, савдолашиб эллик тилла бермоқчи бўлди.

— Манави ўрис аёлини ҳам қўшиб олиб кетинг.

— Даркори йўқ.

— Ўрис бандилар галамисликни билмайду,— деди дарбозабон сўзга аралашиб.— Яхши боқсангиз, хушмуомала бўлсангиз, жонингизни киргизадур.

— Олинг, арзон берай. Ўзи пазаида, бунинг устига, мато тўқишни ҳам биладу.

Алёнка билан Захро бу савдо-сотик манзарасини ташвиш билан кузатиб турардилар, уларнинг ранглари бўзариб, юраклари пўкилларди. Харидорнинг чақчайган кўзлари, юзидаги дағаллик аломати уларни қўрқувга солган эди.

«Е имомлар, мадад айланг, паноҳингизда сақланг», деб пичирлади Захро. Алёнка ҳам христиан авлиёларининг номини тилга олиб дуо ўқир, тинмасдан пичирларди. Мутавалли қийиша-қийиша Алёнкани ҳам ўттиз тиллага сотиб олди. Саксон тиллани нақд санаб бериб, есирларни ўз ҳовлисига жўнаттирди.

III

Ҳожи Бахшилло Алёнкани Ромитондаги мулкига юбориб, Захронин шаҳардаги ҳовлисида олиб қолди. Унинг қулдан ҳам хор хотини Ширбудида турарди. Ҳожи ўз хотини, бола-чақаларини ҳам унутиб, кечаю кундуз Захронинг атрофида парвона бўлиб қолди. Унинг кўнглини овлаш учун ҳарир кўйлақлар, қимматбаҳо тақинчоқлар олиб берди. Бироқ буларнинг ҳеч бири қизнинг юрагига сиғмас, кўнглини кўтармасди. Бошда у озгига туз ҳам олмай, рўмоли билан юз-кўзларини беркитиб ўтирар, Ҳожига хотин бўлгандан кўра очдан ўлишни афзал кўрарди. Унинг хизматида бўлган чўри хотин (бир вақтлар Ҳожининг отаси қул бозоридан сотиб олган эроний кампир) унга лазиз таомлар нишириб, алдаб-сулдаб едирмоқчи бўларди. «Емасанг ориқлаб кетасан, хунук бўп қоласан, унда сени Ҳожи қишлоққа огир ишга юборади, касал бўлиб ўлиб кетасан. Сен ноумид бўлма, балки кейинроқ озод бўлиб кетарсан», деб аврарди у. Захро унинг сўзига учиб, оз-оздан овқат ейдиган, ҳеч кимга кўрсатмай ҳарир кўйлақларини кийиб кўрадиган бўлди...

Ешлигида Захро чиройли йигитларни кўрганда, муҳаббат унга эришиб бўлмайдиган бахтга ўхшаб кўринарди... Энди нафратли Ҳожининг домига илингандан кейин муҳаббат сўзини эшитганда кўнгли гум кетадиган бўлиб қолди... Лекин бора-бора, қуш ўз қафасига ўргангандек, у ҳам ўз аҳволига кўника бошлади. Баъзан ҳеч ким йўғида

у ёқ-бу ёққа қараб, дёвордаги қозиққа осиглиқ доирани оларнинг сески-аста чертиб, гардиндаги ҳалқаларнинг шилдирига қўлоқ солар, елкаларини учириб қўяр, бешхатар оёқлари ўйинга тушиб кетарди. Бироқ ташқаридан тинч отган овоз эшитилса, ўйиндан тўхтаб, доирани қозинга олиб қўярди.

Орадан бир ой ўтгач, Ҳожи рус элига сафар қилаётганини, уни ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлганини билдирганда, негадир Заҳронинг кўнгли очилиб кетди. Алёнка унга ўз юртидаги илвасини тўли қалин ўрмонлар, оққушлар сузиб юрадиган тиниқ кўллар, денгиз каби кенг дарёлар тўғрисида гапириб берган эди. У хўжасининг гапини эшитиб: «Алёнканинг юртини кўриб келаман», деб хурсанд бўлди, ён юраги яхшиликдан дарак бераётгандек қувончга тўлиб, дукиллаб ура бошлади. Ҳожи ўз есиригининг хурсанд бўлганини кўриб, кўнгли таскин топди-да, сафар анжомини тайёрлашга тутинди.

Элчи Муҳаммадали, Дўсим ва мулла Шокир ҳам сафарга ҳозирлана бошладилар. Муҳаммадали ўзи билан бирга ишси, ўгли, қизини, уч нафар хизматкор қули, баковулани ҳам олиб кетаётган эди. Дўсим ҳам ундан қолишмай, беш-оғти навкар-чоқарини эргаштириб олиб кетмоқчи эди. Ўнлаб хизматкорлар, қуллар, позанин жорийлар қуршовида яшаб ўрганиб қолган аёғлар сафарда ҳам роҳат-фароғатларини тарқ этишни истамас эдилар. Шу сабабдан Ҳожи Бахшиллодек бой киши ўзи билан бирга фақат икки кишини — бир хизматкор қули билан жорийасини олиб кетаётгани кўн одамларни тааж-жублантирди.

Икки ҳафталик тайёргарликдан кейин, ўнлаб туяларга моллари ортилган қарвон саҳар чоғида Ҳазратимом дарвозасидан чиқди. Энг кейинги туянинг бўйига осилган катта қўнғирроқ жаранг-журун қилиб, хурамаид-қосибларининг ишларига қушойини тилагандек бўлар эди. Энг олдиндаги нортуюни кичкинагина оқ эшак минган телпакли йўл кўрсатувчи етаклаб борар, савдогарларнинг баъзилари туяларга, баъзилари отга миниб олган, қарвоннинг олдида, орқасида, икки томонида қуролли соқчилар борардилар.

Савдогарлар, элчилар ва уларнинг хизматкорлари ҳам ичларидан қилич тақиб олган эдилар.

Қарвон бепоён ва сувсиз қум саҳроларидан ўтиб, Хоразмга, у ерда овқат гамлаб, Устюрт орқали Каспий денгизи бўйидаги Мангишлоққа етиб олиши керак эди. Мангишлоқда рус дарғалари қўмондонлигидаги кемаларга

ўтириб, сертўлқин Каспий денгизи орқали Ҳожитархонга етиб олар эдилар. Йўл машаққатли ва хатарли эди. Юрагида ёл бор гайратли кимсаларгина таваккал отиға миниб, бундай огир сафарга чиқар эдилар. Баъзан савдогарлар кимсасиз чўлларда қароқчиларга дуч келиб, қурол кучи билан ўзларига йўл очар эдилар.

Элчилар Астраханга етиб, Волга дарёси бўйлаб Қозонга, кейин Нижний шаҳрига етиб олишар, у ердан қора, қалин ўрмонлар орқали Москвага жўнашарди. Бора-боргунча саҳро шамоли — гармселдан, совуқ изгириндан йўловчиларнинг бетлари қорайиб, лаблари тарс-тарс ёрилиб кетарди.

* * *

Муҳаммадали бошчилигидаги элчилар, савдогарлар қарвони Астрахань ва Қозон шаҳар бошлиқларига бож тўлаб, минг машаққат билан қиш ўрталарида Москва бўсағасига етиб олди⁸. Шаҳар ташқарисида бухороликларни устларига қора тулки пўстин, бошларига узун телпак кийган пристав билан боярлар ва амалдорлар қарши олдилар. Ҳамма ёқ кўкиш қор билан қопланган, совуқ чирсиллар эди. Бухороликлар эғилларига кўк мовут сирилган почанўстин, бошларига қоракўл телпак, оёқларига жун пайтава ўраб, кавуш-маҳси кийган бўлсалар ҳам совуқдан жунжикиб турардилар.

Икки бети қип-қизил, барвастан келган пристав элчиларни узоқдан кўргач, отдан тушиб уларнинг истиқболига келаверди. Олдинда келаётган Муҳаммадали билан Дўсим ҳам дарҳол эгардан тушиб, подшоҳ амалдори билан қўл бериб кўришишди. Пристав уларнинг соғ-саломатлиги, йўлда қандай келганликларини сўрагач, олиймақом меҳмонларни табриклаб, қисқача путқ сўзлаган бўлди. Сўнгра ҳаммалари яна отга миниб, шаҳар томон жўнадилар.

Москва азиз меҳмонларни тантана билан қаршилади. Кремль тўплари бараварига ўқ узиб меҳмонларни табриклади. Шаҳар аҳолиси, қосиблардан тортиб боярларгача, бухороликларни зўр қувонч ва мароқ билан кутиб олдилар. Кўчалар тирбанд ва олаговур. Кенг кўчаларнинг ҳар икки томонини телпак устидан рўмол ўраб олган ранг-баранг кийимли аёллар, соқолларидан сумалак осилиб тушган пўстинли эркаклар банд қилган, қўлларига ойболта ушлаб олган аскарлар орқалари билан уларни

тўсиб, элчиларга йўл очиб берардилар. Меҳмонларни отлик стрелецлар қўриқлаб келарди.

Ниглиная сойи Москва дарёсига келиб қўйиладиган жойдаги тепа устига қурилган Кремлнинг баланд кунгурадор гиштин деворлари, мунаққаш миноралари, баланд деворлар орқасидан кўриниб турган саройларнинг томлари, ибодатхоналарнинг олтин қуббалари янги келган кишида кучли таъсир қолдирарди. Москва Россиянинг пойтахти бўлса, Кремль Москванинг юраги эди.

Кремль деворларининг баландлиги баъзи жойларда ўн етти метрча келар, қалинлиги тўрт ярим метр эди. Москва дарёси ва унга қўйиладиган дарёчалар ўрмий билан қопланган бу ўлка вилоятларини бир-бири билан боғловчи савдо йўллари эди. Рус вилоятларига ва Ғарбий Европага Шарқдан борадиган турли-туман товарлар Москва орқали ўтарди.

Кўчаларнинг қори кураб ташланган. Тверская кўчасига тош ўрнига кўндалангига узун-узун гўлалар зич қилиб ётқизилган эди. Икки чеккада янги пўстин кийган стрелецлар саф тортиб қотиб туришарди. Устига қимматбаҳо товарлар ортилган чаналар турнақатор бўлиб кўчадан ўтавердилар.

Элчи ва савдогарлар отлик соқчилар, амалдорлар қуршовида Тверская кўчасидаги катта қўрага келиб тушдилар. Улар иссиқ хоналарда дам олгач, ҳаммомга тушиб ювиниб-тараниб олдилар, кийимларини алиштирдилар. Элчилик маҳкамаси меҳмонларга сўйиб ейиш учун ўнтача қўй, ичмиш учун икки челақ шароб, турли озиқ-овқат юбортирди. Бухороликларнинг ҳолидан хабар олиб туриш учун Иван Бочков деган кичик бир амалдор мутасадди қилиб тайинланган эди. Меҳмонларни ўз даражаларига кўра алоҳида-алоҳида избаларга жойлаштирдилар. Бош элчига гиштин уй, Ҳожига қарағай гўлаларидан қилинган икки хонали изба ажратилди. Меҳмонлар иссиқ уйларда, юмшоқ тўшақлар устида ором олдилар. Эртасига баковуллар қўй гўшtidан бухороча қовурма, қозонкабоб тайёрлаб, ўз хожаларини хурсанд қилишди.

Ўтизларга бориб қолган, барваста, қора соқол амалдор Иван Бочков татарча биладиган бир солдат билан бош элчининг хузурига кириб, у билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Ҳожиге Бахшилло турган уйга қараб юрди.

Бочков избага кириши билан бошидан телпагини олди-ю, одатича, бурчакка қараб чўқинишга чоғланди, бироқ икона йўқлигини пайқаб, жаҳл билан яна телпагини бостириб кийиб олди. Унинг кўзи, қовурмани еб, ёғли

кўлини кўк гулчинли маҳсисиға артаётган Ҳожига тушди. Ҳожининг кўзи эса жизза ўғирлаб еган мушукнинг кўзидек йилтирарди. Захро стол устидан идиш-товоқларни йиғиштирмоқда эди, у бўсағада турган йиғитни кўриб аграйганича унга қараб қолди.

— Кираверсам бўладими? Хўш... яхши ухлаб турдингларми? — деди Иван бошидан телпагини қўлига олиб.

— Киринг, кираверинг... Минг қатла шукур, янги жойда яхши тушлар кўриб ухладик. Қани, маҳрам, шинед, шинед*.

Бочков эшик оғзида унга қайрилиб қараган Захрога кўз қирини ташлади-да, скамейкага секин ўтирди. Чародай кўзлари чақнаб, гулдай юзи ёришиб кетган озарий қизни кўргач, икона йўқлигидан таъби хира бўлган йиғитнинг кўнгли очилиб кетди. Бу гўзал аёл икона ўрнини босгандек бўлди.

— Захро, дастурхон олиб кел! — деб бақирди Ҳожиге.

Захро стол устига Бухородан келтирилган писта, бодом, куруқ мевалар, тўқочлар келтириб қўйди-да, чиқиб кетди.

— Хотинингизми? — деб сўради Иван санамининг орқасидан суқланиб қараб.

— Йўғ-э! Хотиним бўлганда номаҳрамга кўрсатмагай эрдим. Жориям. Тилло баробарига харид этганман.

— Бахтли экансиз, — деб хўрсинди ёш амалдор.

Мўғулбашара солдат уларга таржимонлик қилиб турди. Ҳожиге кумуш қадахларни тизиб, стол тагидан бир кўвача олди-да, меҳмонларни шароб билан сийлай бошлади.

— Оқ подшо сихат-саломат юрибдуларму? — деб сўради Ҳожиге бир оз қизишиб олгач.

— Худога шукур, тан-жонлари соғ. Бутун фақиру фуқаро тождорларимизнинг соғ-саломатлигини кечаю кундуз худодан тилаб ётибдилар.

— Саломат бўлсинлар.

Ҳожиге чечак излари қолган юзини босиб кетган кўнғир соқолини аста силаб, Иван билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. У йўлда кўрган-кечирганларини қисқача гапириб бергандан кейин, суҳбатдошининг кулоқлари қизариб қолганини кўриб, қўйнига қўл солиб кўрмоқчи бўлди.

— Фақиру фуқаро оқ подшодин хурсанд эмиш, деб эшитадурман, — деди Ҳожиге кулимсираб.

— Рост. Оламга Фёдор Иванович сингарни юмшоқ

* Утиринг (тожикча).

кўнгил, раҳмдил, художўй подшо келмаган ва келмайди, афсуски, болалари йўқ-да...

— Бачалари йўқ? Малика хоним бача кўрмаганму, оҳ?

— Ширингина бир қизлари бор эди, вафот этди, оти Феодосия эди, — деди Бочков хўрсиниб.

— Ҳай, дариг! Худойи таоло якка-ёлғиз фарзандни ҳам кўп кўрибдур чоғи. Валиаҳд бўлмаса, мамлакатга фитна девлари кириб тўхтагай.

— Худога шукр, фитначилардан қутулдик, ҳаммаси жазосини тортди, шу жумладан, Иван Петрович Шуйский ҳам...

— Ибон Шуяский? Ҳаҳ-ҳа! У нобакор фитна қилгонму эди?

— Ҳа, энди фитначилар жазоларини тортди. Иван Петровичнинг жияни Василий Шуйский ҳозир Борис жанобларининг оёғини ялайди...

— Борис деганлари ким бўлди? Подшонинг ўнг қўл вазиралиму?

— Ҳа, юртимизда подшо Фёдор Ивановичдан сўнг энг обрўли одам ўша киши. Малика Ирина ул кишининг сингиллари.

— Э, шундоғ денг. Майнаси тўла экан. Подшога ўз ҳамширасини бериб, ани ўзига домод қилиб олибдур. Ақлли одам экан, Борис Гудунон жаноблари...

У эшитган гапларини хотирасида олиб қолиш учун пешонасини тириштирар эди. Ҳожининг қизиқсиниб қулоқ солаётганини кўргач, Иван ўз хатосини англади. Гарчи унинг айтган гаплари махфий сир эмас, бутун олам бу воқеадан хабардор бўлса-да, бухороликлар олдида бу қадар лақмалик қилиш подшо амалдорига ярашмайдиган иш эди. У эзмалиги учун ўзидан хафа бўлиб, тишларини аста гижирлатиб қўйди. Бироқ эшикни қия очиб қараб турган Заҳрони кўргач, негадир кўнгли таскин топгандай бўлди. У Ҳожи билан бир оз гаплашиб ўтирди-да, пону туз учун мезбонга ташаккур билдириб, ўрнидан турди.

Йўловчилар икки кун дам олдилар, учинчи кун Дума амалдори келиб, шу бугун уларни Бутун Русь подшоҳи қабул қилишини билдириб кетди. Дарвоқе, понуштадан кейин подшо учта ясатилган от юбортирди. Кўзлари ёқутдек чақнаб турган отларга кумуш юган урилган, ўмилдирик тўқалари, тақинчоқларига тилла суви югуртирилган, ёпқичи бахмалдан эди.

Шаҳар атрофини ўраган қарағайзор, арчазорлар устида

оққушдек сузиб юрган парча-парча оқ булутлар орасидан офтоб заррин нурларини ҳовучлаб сочар, ибодатхоналарнинг олтин гумбазлари ярқираб кўзни қамаштирар, Иван Великий ибодатхонаси жомхонасидан атрофга кўнгироқ садоси тараларди. Одамлар тўхтаб, бошларидан телпакларини олар, черковга қараб чўқинардилар-да, яна бошларига бостириб кийиб олиб, жўнаб қолардилар. Ҳаво тоза, отларнинг туёғи остида қор гижирларди.

Элчилар Кремлнинг тагидан оқиб ўтган Ниглиная дарёчаси устидаги тош кўприкдан ўтиб, Троицк дарвозаси олдида тўхтадилар. Тўғон билан тўсиб, сатҳи кўтарилган, қирғоқлари ботқоқлик Ниглиная дарёчаси Кремлни ғарб томондан мудофаа қилишга қулайлик тугдиради. Кремлнинг кунчиқиш томонида (Қизил Майдонга қараган девор тагидан) кенг ва чуқур хандақ қазилган эди. Бу хандақ, бир томондан, Ниглиная, иккинчи томондан, Москва дарёсига туташар эди.

Троицк дарвозасининг икки тавақасига тунукадан ўйилган шер сурати ёпиштирилган эди. Шерлар ҳамла қилишга ҳозирланиб, оғизларини катта очиб турар, шишадан қилинган кўзлари ўтдек чақнар эди. Шерлар устида қора бургутлар парвоз этмокда. Элчилар бу суратларни томоша қилар эканлар, дарвоза гирчиллаб аста очилди, улар савлат билан Кремлга қадам қўйдилар. Кремлнинг гўла ётқизилган кўчалари озода, қорлари кураб ташланганди.

Кремль дарвозахонасида ва палаталарнинг зиналарида қора телпак кийган амалдорлар, савдогарлар, дворянлар таъзим қилиб турар эдилар. Эгиларида авраси қора, жигарранг мовутли пўстин, пўстинларининг ёқаси, енгилари, этакларига жигарранг баррадан уқа тутилганди.

Элчилар Грановитая палатасининг олдида отдан тушдилар. Пристав уларни пастаккина, шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган иссиқ уйга олиб кирди. Бу шиnam хонанинг деворларига турли-туман суратлар солинганди.

Улар мовут сирилган курсиларда жойлашиб ўтириб олиб, деворлардаги суратларни томоша қила бошладилар. Орадан кўп вақт ўтмай, қўлида узун асо ушлаган, эгига олтин тугмалли бахмал кафтан кийган Дума амалдори Шчелкалов виқор билан кириб келди. Борис Годуновнинг энг яқин кишиси бўлган бу одам ўша маҳалда элчилик маҳкамасининг бошлиғи эди. У бухороликларга менсимай қараб қўйди-да, саломларига шошилмай жавоб бериб, салобат билан:

— Бухоро хукмдори Абдуллахон соғ-саломатмилар?

Захмат чекмай, бизнинг шойиҳтига Россияга эшон-омон етиб келдингизми? — деб сўради-ю, саволига жавоб ҳам кутмай, ишонч қогозларини сўради:

— Абдуллахоннинг ёрлиқларини кўраиб бўладими?

— Биз ёрлиқни оқ подшонинг ўз қўлларига берамиз, — деди Муҳаммадали виқор билан.

— Майли, ammo мен ёрлиқ билан бир танишиб чиқшим шарт. Ўқиб, яна қўлингизга қайтариб берамиз.

Шчелкалов Абдуллахоннинг юборган ёрлигини ўқир экан, пешонаси тиришиб, авзойи бузилиб кетди:

— Жаноблар, — деди у бир оз сукут қилиб тургач. — Ёрлиқда улуг подшоҳимизнинг барча ушвоилари санаб чиқилмаган. Тождоримиз ва уларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар-да.

Элчилар ўнгайсизланиб сукутга кетдилар. Уларга тилмочлик қилиб турган барваста, ялнок юзли татар ачингандай бош чайқар, тилини тақиллатиб қўйрди.

— Бу тўғрида Борис жаноблари сизга аччиқ бир гап айтса, ўзларингиздан кўраверинг, — деди Шчелкалов сукунатни бузиб. — Хўш, Улуг Русь подшоҳига қанақа совғалар олиб келдингизлар?

Кўзлари катта, қора мўйлов, хушсурат Муҳаммадали яхши таралган соқолини силаб, подшога қабул маросимида тошпирадиган совғаларини санаб чиқди. Элчилик маҳкамасининг бошлиғи унинг жавобини индамай тинглаб турди-да, кейин совға-саломлардан мамнун эканини билдирди.

Муҳаммадали ҳар иккала мамлакат ўртасида савдосотиқ муносабатлари ўрнатиш, савдогарларни бож-хирождан озод қилиш тўғрисида меҳтарнинг айтганларини такрорлади. Агар шу тўғрида бир битимга келишса, Бухоро қандай рус товарларини сотиб олиши ва Россия бозорларига қандай моллар чиқариш мумкинлигини сўзлаб кетди.

— Яхши, бу тўғрида ўйлашиб кўрамиз, — деди амалдор пешонасини тириштириб.

Шчелкалов Бухоро бозорларидаги парх-наво ва хунарамандчилик маҳсулотлари тўғрисида узоқ суриштирди. Бош элчи унинг саволларига батафсил жавоб бераркан, Ҳожи Бахшилло хонанинг деворларидаги суратларга нафрат билан қараб, ижирганиб ўтирарди. Бир суратда баҳайбат қуш бир панжасида ойни, бир панжасида қуёшни чангаллаб турар, унинг остида «дўзах» олови лагитлаб ёниб ётар, «гуноҳкор» одамлар олов ичида тўлганиб, азоб тортмоқда эдилар. «Лаънатилар, — деб гижинар эди

Ҳожи суратга қараб. — Кофирлар, қиёмат кун бу одам ва жониворлар, бизга жон топиб бер, деса нима қиласиз!»

Мутаассиб Ҳожи элчи билан амалдор ўртасидаги музокараларга қулоқ солмай, бир чеккада тумтайиб, кофирларни қаргаб ўтирарди.

Ўша маҳалда ҳукмдорлар чет элдан келган элчиларни қабул қилишдан олдин уларни тоза куттириб, маҳтал қилардилар. Шчелкалов чиқиб кетгандан кейин Муҳаммадали ўз шерикларини подшо саройидаги урф-одатлар билан таништирди. У бундан бир неча йил илгари Хива элчиси билан бирга подшонинг қабул маросимида бўлган, сарой расмлари билан яхши танинган эди.

— Юрагингизни кенг қилиб, сабр этиб ўтиринг, хали-бери бизни чақирмайдилар, — деди у бетоқат бўлаётган шерикларига кулиб қараркан.

Элчилар жуда сабрли, матонатли, жасоратли ва оғир бўлишлари керак. Ажнабий ҳукмдорлар уларни ҳафталаб, ойлаб қабул қилмас, баъзан ноҳўя гаплари учун қаматиб ҳам қўйардилар. Элчи бундай ҳолларда сабр-тоқат қилиши, газабланганини билдирмаслиги керак эди.

Муҳаммадали тоза ювилган соқолини тараб, устига барқут сирилган курси устида бамайлихотир ўтирар, Дўсим билан Ҳожи Бахшилло эса бетоқат бўлиб, у ёқдан-бу ёққа юрардилар.

Подшо Фёдор⁹ билан Борис Годунов Бухоро элчиларини Грановитая палатада қабул қилди. Узунлиги қирқ метр, эни ўттиз етти ярим метр бўлган бу катта зал ҳаддан ташқари безатилган: унинг мунаққаш деворлари ва шифтларига товланиб турган пушти, қизил мовутлар қоқилган, скамейка ва курсилар қимматбаҳо мовут ва барқутлар билан қопланган. Дарчаларга атлас ва шойи пардалар тutilган, ерга Эрон ва ҳинд гиламлари солинган эди.

Ўша замонда ботирлар якка-якка жангга чиққанларида ўз устиларидаги совутлари ва бошларидаги пўлат дубулгаларининг ярқираши билан душманларининг юрагига даҳшат солмоқчи бўлганларидек, подшолар ҳам шоҳона либослари, зеб-зийнатлари билан ажнабий элчиларни ҳайратда қолдиришга уринардилар.

Подшо ва боярларнинг либослари, бу кошонадаги безаклар — Москва подшоҳи оддий бир князь эмас, балки улуг бир мамлакатнинг ҳукмдори эканини намойиш қилиши керак эди.

Подшо Фёдор ўз отаси Иван Грознийдан мерос қолган кийимда — асл тошлар билан безалган заррин либосда тахт устида, дастаси гавҳари шамчироқдек ёниб турган

жавоблар билан безалган асо ушлаб ўтирар эди. Ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшга кирган Фёдор ўз қиёфаси билан отасига бир оз ўхшаса-да, бироқ феъли унга сира ўхшамас, шакли шамойили Иван Грознийнинг нўноқ бир рассом томонидан кўчирилган суратини эслатарди. Унинг хаёл-параст, девонасифат одам эканлиги афтидан ва қилиғидан билиниб турарди. Давлат ишларини идора қилишга ақли етмаганидан, сиёсат ва раёсат жиловлари Борис Годуновнинг қўлида эди.

Элчилар подшонинг ёнидаги мўътабар ўринда кенг пешона, қиррабурун, басавлат Борис Годуновни кўриб, Москванинг ҳақиқий ҳукмдори ана шу одам эканини дарров пайқадилар. Бориснинг юриш-туришидан, чимирилган қошлари, барваста қоматидан унинг қаттиққўл, ўз душманларига беомон ва мағрур одам эканлиги кўриниб турарди.

Бухоро элчилари подшо билан Борис Годуновнинг рўпарасига келиб тургач, Шчелкалов баланд овоз билан:

— Худо марҳамати билан бутун Руснинг улуг подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори Фёдор Иванович ҳазратлари, Бухоро хони Абдулла сенга қуллуқ қилиб ўз элчиларини юборибди,— деди.— Элчилар остонанга бош ургали келдилар.

Шундан кейин элчилар тахт ёнига бориб, ёрлиқларини Борис Годуновга бердилар ва сукут қилиб турдилар. Борис таъзим билан подшонинг қўлига ёрлиқларни топширди. Подшо уларни очиб, яна Борисга қайтариб берди. Ёрлиқларни ўқиб берганларидан кейин подшо элчиларнинг елкаларига навбат билан қўлини қўйиб, Абдуллахоннинг соғлигини сўради. Уларнинг жавобини тинглаб бўлгач, бир амалдор олтин кўза билан олтин дастпўй келтириб, подшонинг қўлига сув қўйди. «Басурманлар»нинг елкасига тегиб «ҳаром» бўлган қўлларини «подшо ҳазратлари» ювиб тозалашлари керак эди!

Элчилар яна ўз жойларига бориб тургач, Шчелкалов хоннинг совғаларини намойиш қилиб:

— Улуг подшо, Бухоро хони Абдулланинг элчилари сенга тўққиз дона катта-кичик ёқут, огирлиги ўн уч мисқол келадиган тўртта лаъл, иккита гулдор гилам, тўққиз жўра зарбоф ва тўққиз жўра баркут келтирибдилар,— деди.

Хоннинг совғаларини қабул қилганидан кейин подшо Фёдор таноби бўшаб қолган соатдек бирдан тўхтаб, ўргатилган гапларни эсидан чиқариб қўйди ва индамай Борисга бақрайиб қараб қолди. Шунда Борис ўрнидан туриб:

— Подшоҳимиз совға-салом юборган биродарлари Абдуллахонга ташаккур билдириб, унга узоқ умр тилайдилар ва юборадиган элчиларини у ҳам дўстона қабул қилади, деб ишонадилар,— деди.— Хўш, улуг подшоҳимизга нима арзларинг бор?

Шунда Муҳаммадалибек бир жуфт қуллуқ қилиб:

— Аълоҳазрат,— деди.— Баҳри Ҳазарда кема дарғаси биздан ўн беш сўм бож пули ва яна Ҳожитархон кеноси ўн бир сўмлик томға пули олди. Қозонга келиб, йўл харжи учун юз сўмлик мол сотиб эдик, аскарбони Булгаков яна ўн сўм бож солди. Савдо ишларига ўрис кенослари раҳна соладурлар, бас, биз қандай борди-келди қиламиз? Хусусан, Ҳожитархон улуглари...

Подшо билан Борис элчининг узундан-узоқ гапига индамай қулоқ солиб туришди. Тилмоч унинг гапини таржима қилиб бергандан кейин, Борис Годунов Шчелкалов билан кўз уриштириб олди-да, кейин элчига қараб:

— Сиздан ноҳақ олган бож пуллари қайтариб берамиз,— деди.— Агар сизлар Бухоро ва Балхга борадиган рус савдогарларини яхши қўриқлаб, улардан томға пули олмасангиз, биз ҳам сизнинг барча илтимосларингизни қабул қиламиз. Энди Кучумхон хусусига келсак, биз Сибирь хони билан савдо-сотик қилишиниғизга ҳалал бермаймиз, аммо унга қурол-яроғ етказиб берадиган бўлсангиз... биз ҳам қараб турмаймиз. Бултур атаман Ҳареной Иртиш дарёсидан ўтиб кетаётган Бухоро савдогарларининг молини тинтиганда, қурол-аслаҳа, совут-қалқон топиб, уларнинг барча молларини мусодара қилибди. Агар бундан кейин...

Бухороликлар Бориснинг бу гапини эшитиб, дамлари ичига тушиб кетди. Улар савдогарларнинг Кучумхонга яширинча қурол-яроғ ташиб туришларини яхши билардилар.

— Сиз қўрқмай, элчилар ва савдогарларингизни бизнинг юртга йибораберинг, йўллар хатарсиз,— деди Муҳаммадалибек ўсиқ қошларини кериб, катта-катта кўзларини Борисга тикиб.— Абдуллахон ҳазратлари бутун Бухорою Фарғона, Хоразмни ўзларига тобе қилиб, бебош беклар бўйнига итоат ҳалқасини солгонлар, қароқчиларни қириб ташлаганлар. Иншоолло, юртимиз тинч. Аммо Бухоро савдогарларининг Сивир ҳукмдори Кучумхонга қурол-яроғ сотаётганидин хабаримиз йўқ.

— Биз ҳар бир савдогарнинг иши учун жавоб беролмаймиз,— деди Дўсим қийиқ кўзларини юмиб.— Биз Кучумхонга яроғ етказишни қатъон қилганмиз...

Музокаралар чўзилиб кетди, подшо Фёдорнинг уйқуси келиб, эснай бошлади. Бўни пайқаган Борис қабул маросимини тугатишга, музокараларни кейинга қолдиришга қарор берди.

— Улуғ подшоҳимизга яна нима арзийгиз бор?

Муҳаммадали ўрнидан туриб, тахт томонга бир жуфт қуллуқ қилди.

— Визга, йўлда икки юз пуд мум, эллик пуд асал, беш юз адад булғори чарм, хон хазратлари учун эллик челақ шароб сотиб олмоққа ва яна қумуш идишларга ишлатмоққа минг сўмлик қумуш пул олиб кетмоққа ижозат берсалар, — деди. — Боз яна ўн нафар фаранги, немис қул, беш юз чарм, беш-олти лочин харид қилмоққа рухсат этсалар...

Муҳаммадали сўзини тамомлаб таъзим қилгач, гирдигумдан келган, юзи кенчикдек Дўсим ўрнидан турди-да, Борисга қараб:

— Балх ҳукмдори Абдулмўмин хазратлари учун ўттиз челақ шароб, ўн лочин, беш нафар немис Ҳанди сотиб олувга, яна икки юз чарм, йигирма пуд асал, юз пуд мум олувга ижозат берсалар, — деди.

— Бу илтимосларингизни қабул қилурмиз ва бу ҳақда сизга ёрлиқ берурмиз, — деди Борис подшо помидан. — Сизнинг таклифингиз устида музокара олиб бориб, битим тузишга тайёرمىз. Мен ўз подшоҳимнинг Абдуллахон билан дўстона муносабатда бўлишини истайман.

Подшоҳнинг хотини, Бориснинг синглиси гўзал Ирина Грановитая палатанинг залига кириладиган эшикнинг тепасидаги хилватхонада ўтириб, дарча ойнасида тапталли қабул маросимини тамона қиларди. Уша вақтлардаги расмга кўра, малика чет эл меҳмонларини, хусусан, Шарқ мамлакатларидан келган элчиларни, савдогарларни қабул қилиш маросимида иштирак этиш ҳуқуқидан марҳум эди. Болалари турмаган ва шу сабабдан бояр хотинларнинг таънасига қолган кўнгли синиқ малика учун хилватгоҳда ўтириб, давлат арбобларининг сўзларига қулоқ солиш бир эрмак эди.

IV

Шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган палатада Борис Годунов элчилик маҳкамасининг амалдорлари ва Бухорога жўнатиладиган элчилар билан кенгаш қуради. Унинг эғнидаги қора бахмал кафтани, қўлидаги олтин узуклари

лрқираб турарди. Ёнида бошига узун телпак кийган, қўлида асо ушлаган, яшил кафтанли Шчелкалов, рўпарасида — эшик ёнида бошларидан шапкаларини олиб, икки мансабдор тик оёқда турарди. Кичик амалдорлар деворга қапишганларича қотиб қолган эдилар. Шчелкалов бухороликлар билан олиб борган музокараси тўғрисида маълумот берарди.

— Биз Бухородан келадиган моллар ва Бухорога чиқариладиган моллар тўғрисида келишиб олдик, — деди у дўриллаб. — Бухороликлар сувсар ва қора тулки тери, мум, асал, игна, қозон каби молларга қизиқадилар...

— Сувсар тери сотиш ман қилинсин, — деб унинг сўзини бўлди Борис. — Сувсар — бизнинг тилламыз, аяб сарфлаш керак. Денгизнинг нариги томонидаги элларга қимматроққа сотиш мумкин.

— Биз ҳам шу тўғрида бухороликлар билан анча тортишдик, лекин бу сафар ўн беш-ўн олти боғлам сувсар тери сотиб олишларига рухсат бердик. Улар пулидан қочишмаяпти.

— Хай, аттанг, бўшлиқ қилибсиз, хай, бу галча майли, лекин бундан буён рухсат берилмасин, аммо мум, асал, игна, қозон сингари буюмларни кўпроқ сотишга ҳаракат қилиш керак. — У Бухоро билан бўладиган савдо-сотиқ ва дўстлик муносабатларининг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди.

— Биз Муҳаммадалининг подшоҳимизга келтирган совғаларини баҳолатириб, Абдуллахон учун шунга яраша тухфалар тайёрлаб қўйдик. Агар Абдулла бизга саккиз юз сўмлик мол юборган бўлса, биз минг сўмлик мол юборишга қарор бердик, — деди Борис чўққи соқолини сийпаб.

— Зиён қиламиз-ку, — деди Шчелкалов безовталаниб.

— Йўқ, зиён кўрмаймиз. Ёнг олдин бухороликларни тижорат ишига қизиқтириб олишимиз керак, кейин ишимизни билиб қиламиз.

Кенгашда ҳозир бўлганлар бош эгиб, унинг сўзини тасдиқлаган бўлдилар.

— Биз Бухорога элчи қилиб Бойбур Таишевни юборишга қарор қилдик, — деди Борис рўпарасида турган мўғулбашара, ёноқлари чиққан, кўса бир амалдорга ишора қилиб. — Бойбур ўзбекларнинг тили ва урф-одатларини яхши билади, ўзи бизга содиқ одам, чин христиан. — Сўнгра Бойбурнинг ёнида қаққайиб турган поргул қора соқол йигитга қулиб қаради. — Иван Бочков бош элчининг ноиб бўлиб боради. Бу ботир йигитни кўп марта синаб кўрганмиз, унга ишонсак бўлади. — Амалдорларнинг

ҳаммаси таъзим қилиб, яна унинг гапини маъқуллади.

— Сиз элчилар — улуг подшоҳимизнинг номусини ўз номусингиздек асранг. Давлатимиз шайнига тегадиган ишларни қилманг, — деб гапида давом этди Борис янгроқ овоз билан. — Аммо мулойимат билан Абдуллахонни ўз томонимизга оғдириб, дўстлик ишлари билан чулғаб олиш керак, тоинки Кучумхонга ёрдам берадиган қўли боғлиқ бўлсин...

Борис сўзининг охирида элчилик маҳкамасининг амалдорига қараб:

— Сиз элчилар учун мукаммал бир дастуриламал ёзинг, — деди. — Уларнинг ажнабий мамлакатда босадиган ҳар бир қадамини белгилаб бериш керак.

Зеҳни ўткир, зукко Шечкаловга Борис ишонар, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисида икковларининг фикри бир эди, аммо шундай бўлса ҳам чет эллар билан муносабат ишлари ёлғиз Годуновнинг қўлида эди. Жанг расм-русумини унча яхши билмаса-да, элчилик ишига моҳир бўлган бу одам чигал боғланган тугунларни қилич билан чопмасдан ақли билан ечарди.

Борис ўрнидан туриб, яна бир нарсани эслагандек кенг пешонасини ушлаб қолди.

— Ҳа, айтгандек, йўлда Бухоро элчиларига эҳтиёт бўлинглар. Биз рухсат этган миқдордан ташқари совут-қалқон, лочин сотиб олмасинлар, немис қул деб тагин бизнинг фуқароларимиздан олиб кетмасинлар...

Бухоро элчилари Кремлда элчилик маҳкамасининг амалдорлари билан музокара олиб бораётган бир пайтда бухороликлар тушган қўрага Москва савдогарлари келиб, молларнинг намуналари билан танишдилар. Ўз ишига пухта, эпчил, ширинсўз рус савдогарлари келтирилган молларни арзонроққа олишга, кўнни кўрган Бухоро савдогарлари эса қимматроққа сотишга уринар эдилар, бироқ қийинча-қийинча, ҳар икки томон ҳам ён босишга мажбур бўларди. Савдогар фойда кўрадиган бўлса, қўлидаги товарларини тезроқ пуллаб, ўзига керакли молларни арзонроққа олишга ҳаракат қилади.

Савдогарлар уч ойдан ортиқроқ муддат ичида ишларини битирганларидан сўнг, элчилар билан бирга Москвадан жўнаб кетдилар. Ўзи билан бирга баковуллари, хизматкорлари, қарчиғайларини олиб кетаётган Москва элчиси ҳам бухороликлар билан бирга йўлга чиқди.

Элчиларнинг юки ортилган аравалар топг пайтида

йўлга тушди. Уларни қуроли соқчилар кўриқлаб бордилар.

Карвон бир неча соат йўл босгандан кейин қалин ўрмонлар бошланди. Ўрмон ичидаги тор йўлдан борарканлар, ботқоқлар учраганда устига шох-шабба, ёғоч ташлаб ўтар эдилар. Чивин чақавериб йўловчиларнинг юзларини шишириб, рангларини саргайтириб юборган эди. Карвон ахли ахён-ахёнда учрайдиган қинлоқларда тунар эдилар, кўпинча ўрмонда ётиб қолишга тўғри келарди. Бундай маҳалда улар ўрмон ичида очиқ бир жой топиб, ўз чодирларини қураб, товарақ-атрофга соқчилар қўйиб тамадди қилар, сўнгра уйқуга кетар эдилар. Уйқуларида ҳам ҳаловат йўқ, чивин чақар, бўрилар ули тортиб, уйқуларини қочирарди. Шу йўсинда йўловчилар бир печа кун йўл юриб, Ока дарёси бўйидаги Коломна шаҳрига етиб олдилар. Шаҳар бошлиғи қалъа дарвозаси ёнида азиз меҳмонларни қутлаб, уларни ичкарига таклиф этди. Элчилар бу ерда бир кун дам олиб, йўллик озиқ-овқатларни ғамладилар, катта қайиқларга ўтириб, Нижний-Новгород сари жўнадилар.

Араваларда юришдан кўра қайиқларда саёҳат этиш мароқлироқ эди. Белигача яланғоч бўлиб олган эшкакчи қуллар қайиқни тез юргизиб борар, йўловчилар эса дарёнинг икки четидаги кўм-кўк экинзорларни, қалин ўрмонларни томоша қилар, баъзан овозларининг борича ашулани қўйиб юборардилар. Улар Рязань, Касимов, Муром шаҳарларидан ўтиб, икки ҳафтада Нижний-Новгородга етиб бордилар. Баланд тена устига қурилган Нижний шаҳрининг кремли тўп отиб, Бухоро ва Москва элчиларини табриклади. Шаҳар бошлиғи князь Вяземский Москва элчиси князь ёки бояр эмас, оддий бир амалдор, бунинг устига татар эканини билиб, унга пешвоз чиқмади. «Бориснинг ўзи ким эди-ю, унинг элчиси нима бўларди», деб ўйлади мағрур князь. Бойбур Таишев билан Бочков ўзлари унинг даргоҳига боришга мажбур бўлдилар.

Орадан уч кун ўтгач, йўловчилар Нижний шаҳрида ўзларига озиқ-овқат ғамлаб, эшкакчи кемаларга ўтирдилар-да, Волга дарёсининг оқар томонига қараб кетдилар. Бухоро элчилари Қозонга етиб келишлари билан воевода Булгаков уларни тантана билан қарши олиб, катта зиёфат берди. Муҳаммадалига берилган ёрлиқни кўриб, ўтган сафар ундириб олган бож пулини ошиги

билан қайтарди. Меҳмонларни кемаларга ўтқазиб, қўриқлаб бориш учун уларга стрелецлар берди.

Азим дарё сувлари тошган, чап қирғоқдаги ўрмонлар, ўтлоқларни сув босган эди. Ўнг қирғоқдаги дўнгликлар қарагай, қайин дарахтлари билан қопланган, тик қирғоқларга ин қўйган қалдирғочлар чугурлашиб, йўловчиларни табриклагандай бўлар эдилар.

Мухаммадали ўз одамлари билан биринчи кемада, бошқа йўловчиларнинг кемалари турнақатор тизилишиб, унинг кетидан боришарди. Савдо битими тузиб, ўз ишларини битириб, кайфлари чоғ бўлган элчилар ва савдогарлар, ораларидаги имомдан хайиқмай, шароб ичиб, ўйин-кулги билан қайтишар, ашула айтишарди.

Кемалар карвони Волгага қуйиладиган Свияга дарёси этагидаги хушманзара ерда лангар ташлади. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги қарагайзорга бухороликлар ипак чодирларини тикиб, овқат пиширишга тутиндилар, бир-бирларини ва рус оғайниларини зиёфатга чорлаб, имомнинг кўзини шамғалат қилиб ўлгудек ичкилик ичдилар, ўйинга тушдилар.

Кеч киргач, Москва вакили Иван Бочков мутаваллининг чодирига меҳмон бўлиб келди. У кейинги вақтларда пашшахўрда бўлиб қолган эди. Бунинг сабабини Ҳожи яхши билар, лекин бошда меҳмондўстлик одатига хилоф иш қилишни истамай, уни очиқ юз билан қаршиларди.

Иванни кўрганда Заҳрода ғалати бир ўзгариш юз берар, юзлари анордек қизариб, қора кўзлари чақнаб кетар эди. Ёши ўттизларга бориб қолган, барваста, қора соқолли, хушсурат Иваннинг юриш-туришидан, гапидан содда, оқ-кўнгил ва хушчақчақ йигит эканлиги билиниб турарди. У ҳеч маҳал секин гапиролмас, овқатни ҳам тез-тез еяр эди.

Заҳро уни кўравериб ўрганиб қолган, дўриллаган овозини узоқдан эшитганда юзига илиқ бир табассум югурар, кўнгли қувончга тўларди. Карвон Қозон шаҳри яқинида дам олаётганда Иван бир куни Ҳожиникига меҳмон бўлиб келган ва хўжасининг кўзини шамғалат қилиб Заҳронинг биқинидан чимчилаб олган: «Хорошо Маша, да не наша!» — деб ҳазиллашган эди. Заҳро унинг гапини тушунмаса ҳам ўзича муҳаббат изҳор қилаётганини англаган, лекин унинг қўлини силтаб ташлаб, ёлғондан қовоқларини солган, кўзларини олайтириб қўйган эди. Бора-бора у Иваннинг келишини сабрсизлик билан кута-

диган бўлиб қолди. Кўпинча Иван тушган кемага у кўз тикиб қолар, агар унинг ашула айтаётганини эшитса, турган жойида қотиб қулоқ соларди.

Икки ёшнинг қалб сирлари зийрак одамлар учун махфий қолмади. Йўловчилар ўртасида шивир-шивир бошланди. Иван ҳар сафар меҳмон бўлиб келганда Ҳожининг жони халқумига келиб, рашк илони ичيني кемира бошларди.

Бир куни у Мухаммадалига шикоят қилиб:

— Ҳар манзилда Ибон тўн-тўғри манинг чодиримга келадур, айтиб қўйингиз, мушча келабермасун, акун, — деган эди.

— Келса келаверсин, сенинг есирингни еб қўядими Ибон, — деган эди элчи. — Ўрис ҳамроҳларимизни хафа қилмоқ ярамайди. Улар бизга меҳмон бўлиб келаётирлар.

Бу гапни эшитиб, Ҳожининг нафаси ичига тушиб кетган, аммо Иваннинг меҳмон бўлиб келаверишидан қўрққанлигининг сабабини айтишга оғзи бормаянган.

Бу сафар Ҳожи таклифсиз келган меҳмонни совуққина қарши олди. Бочков худди ўз уйидагидек ипак кўрпачага бемалол ёнбошлаб, олдига қўйилган бир товоқ қовурмадан озроқ еди-да, чўқиниб бўлиб, яна бир нарсани кутган кишидек анчагача ўрнидан қўзғалмай, ёстиққа таяниб ётди. Кейин қаршисида: «Қачон кетасан?» — дегандай кутиб ўтирган мезбонга кулиб қараб:

— Есир Заҳро... бийиб берсин, — деди татарчани оз-моз билган Иван қўлларини ўйнатиб.

— Тоби йўқ, ўйин тушмайди.

— Ёлғон айтасан, — деди Иван таҳдид этиб.

Мутавалли меҳмоннинг беғамлигига, юрагининг кенглигига ҳайрон қоларди.

— Ҳай майли, тоби келинмай турган бўлса, ўйин тушмасин, — деди кейин Иван русчалаб. — Кечқурун сенга бир қайиқ юбортираман. Менинг кемамга бор, сени бир сийлай, менга қўноқ бўл.

Унинг имо-ишорасини англаган мутавалли хўп дегандай бошини ирғаб қўйди. Мезбон нима қилиб бўлса ҳам меҳмонни тезроқ жўнатиш пайида эди, шу сабабдан унинг таклифини дарров қабул қила қолди.

Иван бир бузоқни сўйдириб, гўштини қовуртирган, кичик бир бочкада шароб келтириб қўйган эди. У Ҳожини очиқ чехра билан қарши олиб кеманинг бош томонидаги қимматбаҳо матодан тикилган чодирга таклиф этди, уни

столнинг тўр томонига ўтказди ва ўз ҳолига қўймай шароб ичириб, овқат едирди.

— Имом билиб қолса, хафа бўлади, оҳэ, камроқ қуй, — деди мутавалли олазарақ бўлиб.

Иван унинг гапини тушунмади шекилли, бошини қашиб турди-да:

— Тинчури, эй Тинчури, — дея бақириб, бир қарчиғайчисини чақирди. — Бу ёққа кел, бизга тилмоч бўл.

Қарчиғайчи уларнинг ёнига келиб ўтирди.

— Хафа бўлса, сенга нима? Уларнинг ўзлари чмайдами? Ма, ич, — деди-да, Иван яна қадахни тўлдириб меҳмонга ўткир шароб узатди.

— Сogliгимиз учун!

Ичкиликка Иваннинг энди иштаҳаси очилган пайтда мутавалли маст бўлиб чулдираб қолди, қаршисида ўтирган чорпахил Иван кўзига иккита бўлиб кўрина бошлади.

Бочков ёнгичидан соққаларини чиқариб:

— Кел, шошқол ўйнаймиз, — деди. — Агар мен ютқизсам, қирқ тилла бераман, сен ютқизсанг, есирингни...

— Бўпти, ақун, — деди мутавалли мастлик билан соққаларга қўл чўзиб. Лекин шу пайтда бир парсани эслагандек оғзи очилиб қолди. — Есирингни? Иби! Қаю есир?

— Захро-чи.

— Иби! Майнанг борму? Жонимни қуморга тикиб жинни бўллемме? — деди у бир оз ўзига келиб.

— Лафзинг борми ўзингнинг? Бўпти, деб айтдинг-ку!

— Лафз деб жонимдан айрилайму? Мен сени дўст десам, душман экансан, ақун! — Унинг кайфи ошиб, кўзлари сузилган, соқоли қийшайиб қолган эди: — Даркор эмас менга сендайчикин дўст! Кетаман дедим, кетаман!

— Қаёққа кетасан? Атрофинг сув, катта дарё.

— Шуям дарё бўллемме? Тўпигимдан келмайди!

Уни ушлаб қолмоқчи бўлган тилмочни Ҳожи итариб ташлади.

— Қўявер, билганини қилсин, — деди Иван мастона кулиб.

Ҳожи сўкиниб, ўзини дарёга ташлади, дарё сатҳи жимирлаб, баҳайбат аждаҳонинг пўстидек йилтирар эди. Сув ҳожининг бўғзидан келди. Бир оз юргач, оғзидан пуфак чиқариб, қўл-оёғини шاپиллата бошлади. Қирғоқдаги стрелецлардан бири уни кўриб ечинди-ю, ўзини сувга отди.

— Тегма унга, Осташка, ўзи сузиб чиқсин, — деб бақирди солдатга Бочков кеманинг бурнида туриб. Ботиб бораётган қуёш нурида Иваннинг кенг пешонаси ялтирар,

шабада эса қора соқолини тортқиларди. Бироқ Осташка деган барваста солдат унинг гапига унамай, хон вакилини гарқ бўлишидан қутқариб, қирғоққа олиб чиқди. Шовқинсуронни эшитиб чиққан Бойбур воқеани англаб, дарҳол Ҳожини ўз ҳодирига обориб, кийим-бошини ечтирди, ётқизиб, устига пўстин ташлаттириб қўйди.

Ҳожи Бахшилло шу ухлаганича эртасига куп ёйилиб кетгандан кейин ўрнидан турди. Кўзларини ишқалаб, анча вақтгача қаердалигини билиб олишга уринди, кейин қарс уриб:

— Ҳой, ким бор бу ерда? — деб қичқирди. Шу ондаёқ Бойбўрининг бир хизматкори кириб келди. Ҳожи уни таниб, қаердалигини фаҳмлаган эди.

— Сув бер, лаби ташна бўллем!

Ҳожи бир коса муздек квас ичиб, юрагининг ўтини сўндирди-да, тўнини елкасига ташлаб, гандираклаганча ташқарига чиқди. Дарёнинг нариги бетидаги бепоён дала-лар зумраддай товланар, қуёш жимир-жимир қилган дарё сатҳига олтин тангачалар сочмоқда эди.

Иван Бочковнинг лангар ташлаб сув бетида чайқалиб турган кемасини кўргач, кечаги гаплар Ҳожининг эсига тушди, юраги ган тортди, ўз ҳодир томон йўл олди. Олабайроқ тўп кийган эроний қули уни кўргач, ҳар вақтдагидан кўра энгашиброқ таъзим этди. У айб иш қилиб қўйган боладек кўзларини опқочиб турарди.

— Нега хомуш тўхтадинг? Нега гапурмайсан? Тилинг борму оғзингда?

Юраги бир фалокатдан дарак берган Ҳожи югурганича эшик пардаси кўтарилиб қўйилган ипак ҳодир ичига кирди. Ҳайҳот! Нозанин жориясидан асар ҳам йўқ, сапдигининг қопқоғи очик, эски бир ипак қўйлаги билан рўмоли ерда ётарди.

— Захро қайда? Нега гапурмайсан, тилингни зог чўқидими?

— Қарчиғайчилар олиб кетди...

— А? Қарчиғайчилар?

— Кечаси сиз йўқлигингизда Ибон ўзининг давангир йигитлари билан келиб, Захрони олиб кетди.

— А? Захрони-я? У дод-вой солмадими, оҳэ?

— Йўқ. Ўзи лочинни кутиб турган экан.

— Бас қил, йўқол!.. Ҳа, мочахар!.. Шошмасин, адабини бериб қўяй, ақун.

Мутавалли тишларини гижирлатиб, соқолининг бир мўйини юлиб олди. Агар бу воқеа Россияда эмас, Бухоро ёки Хива тупроғида рўй берганда, Иван билан Захронинг

жазосини берган бўларди. Бироқ бу ерларда Бочковнинг қўли узун, сўзи ўткир. Лекин шошмасин ҳали!..

Ҳожи қўлдан чиққан қушини қайтариш мумкин эмаслигини билса-да, ётиб қолгандан кўра отиб қол, деган мақолга амал қилиб, сўнгги бир чорага мурожаат қилди. У Москва элчиси Таишевнинг олдига югурди. Нафаси тикилиб элчининг чодирига кирганида қошсиз семиз юзи йилтиллаган беғам Бойбур, ҳеч нарсани сезмаган кишидек, бемалол шароб ичиб ўтирар эди.

— Дунёдаги гапдан хабарингиз йўқ, уйимни ўғри босиб тўхтади, мени худо урди... Шўрим қуриди...

— Иинди ўғрилар? — деди элчи ўнг қўлида қадаҳни ушлаганича.

Мутавалли кечаси бўлиб ўтган воқеаларни шошиб-пишиб гапириб берди.

— Иван ҳаддан ошонти, адабини бериб қўйинг, бо аёлимни қайтариб берсин! — деди Ҳожи ҳарсиллаб.

— Аёлим? Аёлларинг Бухорода қолган бит.

— Қулимни, есиримни... Мен уни тилло баробарига сотиб олганман, оҳ!

— Ошиқма, олтин керак бўлса, жанжални тинчлик йўли билан бир ёқли қилабиз.

— Минг тилло бериб тўхтасангиз доғи кўнмайман, есиримни олиб берасиз!

— Йўққина нарса учун нига шовлийсен? Кел, бош овруғига манови шаробдан бир коса кўтариб ич, сўнгра сўйлашабиз.

— Арақнинг фойдасини кўрдим, — деди Ҳожи заҳар-ханда қилиб. — Ўғри молини ҳазм қилиб тўхтамай, гирибонидан олмоқ керак.

Москва подшоҳи билан Бухоро хони ўртасида яхши қўшничилик муносабатини ўрнатишга ўзини мутасадди деб билган элчи Таишев ўйга толди. Бу арзимас воқеанинг оқибати хунук бўлиши мумкин эди. У ўз устига юклатилган оғир вазифанинг масъулиятини сезгач, юзидаги беғамлик аломатлари йўқолиб, пешонаси тиришиб кетди. Устига зарбоф кафтагини, бошига қора телпагини кийиб, асо ушлаган ҳолда савлат билан хизматкорини эргаштириб чодиридан чиқди ва кичкина бир қайиққа ўтириб, Иваннинг кемаси томон йўл олди.

Ҳожи Таишевнинг чодирда ўтириб, «музокарала-ринг»нинг натижасини сабрсизлик билан кутар, васвас бўлган кишидек, у бир жойда ўтиролмай, у ёқдан-бу ёққа юриб, ўзидан-ўзи вайсарди. «Ҳа, яхшиликни билмаган кўрнамак, буруннингдин майнанинг қатигини келтирай, шошма

ҳали!» — деб валдирарди у. Иваннинг кемасидан келган қаттиқ овозларни эшитиб, валдирашдан тўхтади-да, огзини очиб қулоқ сола бошлади. Бироқ русча билмаганлиги учун ҳеч нарсани англай олмади.

Иван Заҳрони эгасига қайтариб бериш тўғрисидаги талабни қатъий рад этган эди.

— Заҳрога мен уйланаман, ўзи билан келишиб қўйганман, — деди пинагини бузмай.

Бойбур унинг гапини эшитиб, тутаклиб кетди.

— Аҳмоқ бўлма, Астраханда сенга чиройли бир қул хотин олиб бераман.

— Менга қул эмас, ёстиқдон керак. Шу форс қизидан бошқасига уйланмайман.

Заҳро кеманинг бир чеккасида бошини рўмол билан беркитиб, тескари ўгирилиб ўтирар: гарчи у рус тилини билмаса ҳам бу жанжал ўзи устида кетаётганини яхши тушунар, ўз қисмати тўғрисида ўйларди. «Агар бош элчи ўз сўзини ўтказиб, мени Ҳожига қайтариб олиб берса, ҳолимга вой! Ҳожи мени роса қийноққа солади, кейинроқ ўзига ўхшаш бир тошюррак одамга сотиб юборади. Умрбод қулликдан, хор-зорликдан бошим чиқмайди. Иван эса менга уйланмоқчи. Шойи-атласга беланиб, қул хотин бўлиб юргандан кўра, чит кўйлак кийиб, озод хотин бўлган яхши! Илоё, мени Ҳожининг зулмидан қутқаз! Ё Биби Фотима-Заҳро! Ўзинг қўлла!» Шу топда унинг мияси ишқ-муҳаббат туйғуси билан эмас, балки ўз ҳаёти, озодлиги тўғрисидаги ташвиш билан банд эди.

Кеча кечкурун кўпроқ ичиб маст бўлиб қолган Иван Бочков иккита солдат билан Ҳожининг чодирига кирганда Заҳро шошиб қолган эди. Иван гапни чўзиб ўтирмай унинг қўлидан ушлаб етаклагач, ҳанг-манг бўлиб, қўй сингари кетидан эрганиб кетаверди. Йигит Заҳрони даст кўтариб сув бетида чайқалиб турган қайиғига ўтиргизди-да, ўз кемаси томон ҳайдади.

Гарчи Заҳро бу йигитни севиб, ичида у билан қовушишни орзу этса-да, унинг бу қадар дағал ҳаракат қилишини ёқтирмаган, жория бўлса ҳамки, аёлларга хос иззат-нафсини ва шарм-ҳаёсини йўқотмаганди. Иваннинг тўсатдан келиб бир буюмдек кўтариб олиб кетини унинг жаҳлини чиқарганди.

Бошда Заҳро қовоғини солиб, тескари ўгирилиб олди. Ўз хатосини англаган Бочков унга мулоийм гапириб, кўнглини олмоқчи бўлганда ҳам у миқ этмай ўтирди. Унинг қора кўзлари ўтдек чақнаб, пистадаккина бурун катаклари керилиб турарди.

— Жоним, хафа бўлма. Сени қулликдан қутқариш учунгина шундай қилдим. Энди сен эркин бўласан, хотиним бўласан.

— Уйди! — деди Захро жаҳл аралаш.

У кейинги вақтларда бир неча русча сўзни ўрганиб олган эди.

«Бошда уни чўчитиб юбормасдан, эҳтиётлик билан ҳаракат қилсам бўлар экан, — деб ўйлади Бочков. — Ўзи-ку, мени ёқтиради, лекин уни огоҳлантирмай, қўйдек судраб олиб келганимга араз қиляпти. Ҳечқиси йўқ, ўзимга ром қилиб оламан бу жононни!»

Эрта билан Бойбур келганда Бочков билан Захро бир-бирлари билан ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб қолган эдилар.

Бойбур Бочковга дўқ қилиб:

— Иван, мен бош элчи, сенга буюраман: есирини эгасига қайтариб бер, — деди қийиқ кўзларини чақнатиб.

— Буюрасан? Сен-а?

— Ҳа, мен буюраман. Аҳмоқ! Мен Улуғ Русь давлатининг амалдори, сенинг бошлиғинг бўламан-а!

— Мени ўз ҳолимга қўй, Бойбур! Амрингга итоат этолмайман. Сен амалдоргина эмас, одам ҳамсан! Менга бегона эмассан...

Элчи ноибининг авзойини кўргач, ғазабини ютиб, ўзини босиб олди. Ҳозир у билан гижиллашиб ўтиришнинг фойдасиз эканини пайқаб, орқага чекинди. Аммо орадан уч-тўрт соат вақт ўтгандан кейин яна Иваннинг олдига келиб, гапни ётиги билан тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Сўзимга қулоқ сол, Бочков, — деди унга тикилиб туриб. — Мен сенга ёмонликни истамайман. Ҳозир биз рус аскарлари соқчилигида кетянимиз, рус тупроғидамиз, тилимиз узун, лекин Каспий денгизидан ўтиб, Манғишлоққа борганимизда бухороликларнинг қўли узун бўлиб қолади: бизни рус солдатлари эмас, Хива, кейин Бухоро соқчилари қўриқлаб боради. Бухоро хонининг феъли ҳаммамизга маълум. Агар...

Бойбур гапини тамомламасданоқ мастлиги тарқалиб, ҳуши жойига келган Иван унинг фикрини англаб олди.

— Гапинг рост. Бухорога борсак, Ҳожи мени омон қўймайди.

— Есирини тортиб олиб, сени зиндонга солдиради, — деди Бойбур қатъий қилиб. — Бировнинг юртида зўравонлик кетмайди.

Иван бошини қашлаб, ерга қараганича қолди.

— Молини эгасига қайтариш керак, — деди Бойбур қоматини тиклаб.

— Форс қизини қийноққа солиб азоблайди-да. Уни қутқариб қолишнинг иложи йўқми-а? Пул-мул бериб...

— Ҳожи есирини яхши кўрар экан, уни ўлса ҳам сотмайди.

Иван бу гапни эшитгач, саросимага тушиб, нима қилишини билмай қолди.

— Ўзинг ўйла, ахир, — деб гап бошлади яна Бойбур оҳиста. — Биз Бухоро билан дўстлик ўрнатгани кетянимиз-ку! Хоннинг энг яқин одамини хафа қилсак, яхши бўладими? Эҳ, шу ишқ можароси бўлмаганда эди! Кел, Иван, ишмизнинг фойдаси учун шу ҳавасингдан кеч! Мен Ҳожига ҳамма гапни тушунтираман, — деб гапда давом этди элчи. — Иван мастлик билан шу ишни қилибди, дейман. Есиринг бегуноҳ, агар уни қийнамасанг, қайтариб берамиз, дейман.

Иван ноилож унинг гапига кўнишга мажбур бўлди. «Кеча орқа-ўнгини ўйламасдан иш қилган эканман. Кўп ичиб қўйиб, ўзим ҳам шарманда бўлдим, бечора Захрони ҳам балога гирифтор қилдим. Хай, аттанг!..» — деб пешонасига урди у.

...Ҳожи чодирда, шолрўмолга бурканиб қовоғини солиб турган есирини кўргач, ўзини тутолмай, тарсаки билан қўйиб юборган эди, у гандираклаб кетди.

— Бан ўлим, санинг алигда дурмам, — деди есир хўжасига тик қараб.

Бир кулга бўлса ҳам озодлик ва муҳаббат шарбатини тотган бу аёл таслим бўлишни, ўз хўжасининг хоҳишига сўзсиз итоат этишни истамас эди. Ҳожи тишларини гижирлатди-да, бир мушт уриб уни йиқитди, додлашнинг фойдаси йўқлигини билган Захро эса тишини тишига қўйди...

Денгиз каби кенг ва катта карвон йўли сингари тўғри оққан ажойиб гўзал дарё, қирғоқлардаги зумрад ўрмонларнинг манзараси Ҳожининг кўнглига сиғмас эди. Яқиндагина рўй берган шармандали ҳодиса унинг юрагини жароҳатлаган, шаънига доғ туширганди. Агар Захронинг ўрнида бошқа аёл бўлганда Ҳожи уни қийнаб ўлдирган бўларди.

Бухороликлар унинг бошига тушган ишдан хурсанд бўлгандек, бир-бирлари билан пичир-пичир қилар, Ҳожининг кемасига маънодор назар ташлаб, кулиб қўяр эдилар.

Ўз молларини Москва бозорида фойдасига сотган мулла Шокир кемасида гумашталари билан бирга, той-той юклар орасида ўтириб, танбур чертар ва бақириб янги тўқиган ашуласини айтар эди:

Эй дўстларим, бир сўз тингланг торимдан,
 Ажрай дедим позикниҳол ёримдан.
 Тутун чиқар ҳасратимдан, зоримдан,
 Лочин човут солди кабутаримга!..

Орқадаги кемаларда келаётган бухороликлар бу ашулани эшитиб хохолаб кулишар, бу таъна тошлари кимнинг шаънига отилаётганини тушунишарди.

Ҳожи эса гижиниб, Ҳамдамбойнинг гумаштасини ичида сўкар: «Ҳа, баччағар, таги паст, савдогарчиликни ким қўйибди сенга!» — деб пўнгилларди. Отаси шойибоб ҳунарманд бўлган мулла Шокир хон билан меҳтарнинг яқин одами, унинг овозини ўчиришга Ҳожи ожиз. Шу сабабдан унинг юрагига қил сиғмас, таъби хира, кўнгли ғаш эди.

Йўловчилар эса кемаларда хурсандчилик билан вақт ўтказиб, қандай қилиб Астраханга етганларини билмай қолдилар.

V

Астраханга турли мамлакатлардан: Эрондан, Туркиядан, Ҳиндистондан, араб давлатларидан, Ўрта Осиёдан, Сибирдан савдогарлар турли-туман моллар келтирар эдилар.

Бухоро ва Москва элчилари Москвадан олиб келган молларининг бир қисmini шу ерда сотиб, узоқ саҳро йўлларида керак бўладиган буюм ва озиқ-овқатлар харид қилдилар. Юклар қайиқлардан олиниб, туяларга юкланди. Карвон олтиш соқчи ҳимоясида Астрахандан чиқди, жилғалар, туз қўллари бўйлаб, чўлма-чўл кетаверди. Ўн кун деганда Ёйиқ дарёси этагидаги шу номли шаҳарга етиб келди.

Йўловчилар Ёйиқда дам олиб, мешларини сувга тўлдириб, яна йўлга чиқдилар, ўн кундан сўнг Эмбага етиб келдилар. Бу ерда уларни Бухоро хони юборган соқчилар кутиб турарди. Рус соқчилари элчилар билан хайрлашиб, Астраханга қайтиб кетди.

Бу ердан Хоразмгача чўзилган Устюрт саҳроси карвон учун энг оғир йўл. Жазирама чўлнинг қайноқ нафаси одамнинг дамини қайтарай дейди. Тарс ёрилган заранг ерлар устида қизил қанот чигирткалар учиб юради, ерда эса катта-кичик қалтакесаклардан бўлак жонивор кўзга ташланмайди. Кундузлари мисдек қизиган саҳро

кечалари совиб қоларди, тонгга яқин муздек шамол эсиб, одамнинг баданини жунжитар, кундуз кунлари йўл босиш амримаҳол бўлгани сабабли карвонлар кечалари юриб, кун ёйилиб, исиб кетгунча бирор қудуқ тепасига етиб олишга шошилади.

Бу кимсасиз бепоён чўл қароқчилар учун жуда қулай: чарчаб-ҳориб, дам олгани ётган карвонни тўсатдан босиб, молини талаб, кейин кенг чўл бағрида шамол сипгарин ғойиб бўлиш осон гап.

Карвонни қўриқлиб келаётган йигирма чоғли аскар ўқ-ёй, эски қилич ва пайзалар билан қуроллашган эди. Суяғи аскарний хизматда қотган Дўсим бу аскарларга бошчилик қилишни ўз қўлига олди. Савдогарлар ва элчилар ҳам қилич тақиб олган, улар ўз мол-жонларини сақлашга тайёр турардилар.

Йўловчилар Устюрт саҳросида ўн беш кун йўл юриб тоза чарчадилар, туялар ҳам ҳолдан тойди. Хоразмнинг кўм-кўк боғларига етиб олиш учун яна бир ҳафта бор. Кун чиқишига яқин карвон Ширинқудуққа етиб келди. Йўловчилар от ва туялардан молларини туширишди, қовғада қудуқдан сув чиқариб, чанқаган от ва туяларни сугоришди, сўнгра ўзлари тамадди қилиб бўлиб, молларини бир жойга уюб қўйишди-да, уларнинг атрофига жой солиб ухлагани ётишди. Ҳамма кечаси билан эгар устида чайқалиб ҳориган, оёқ-қўллар увушган, аъзойи бадан карахт. Шу сабабдан кўплар бошини ерга қўйиши билан хуррак ота бошлади.

Соқчилардан бир киши навбатчи қилиб қўйилди, қолганлари ухлагани ётди. Орадан икки соат ўтгач, навбатчини ҳам уйқу босди, найзани маҳкам чангаллаб олган қўлига бош қўйиб мудрай бошлади.

Дўсим сардор жуда чарчаган бўлса-да, бирмунча вақтгача кўзларини йириб очиб ётди. «Тўсатдан қароқчилар босиб қолса-я», деган фикр унинг миясини кавларди. Кунботиш олдида у орқаларидан қорайиб кўринган бир шарпани пайқаб қолган, карвонбошига уни кўрсатиб: «Қароқчиларнинг айгоқчиси бўлмасин тагин?» — деганида, карвонбоши: «Бе, бу ерларда қароқчи нима қилсин, аҳтимол, бир чўпондир», деган эди. Энди Дўсим сардор ётган жойида, узоқдан кўринган бу одам ким бўлди экан, деб бош қотирар, ўрнида худди қақиртиканакка ағанагандек тўлғанарди. Ниҳоят, юраги сиқилиб, санчиб турди-да, ташқарига чиқди. Чўл ҳувиллаб ётар, чириллаб турган ҳашаротларнинг ҳам товуши ўчган эди.

Сардор қароргоҳни бир айланиб чиқиб, кўнгли тин-

чигач, яна чодирга кириб ётди ва орадан бир дақиқа ўтмай хуррак ота бошлади.

Ҳожи Бахшилло ҳам ўз чодирда қаттиқ хуррак отиб ётар, туяга ортилган кажава ичида ўтириб, кечаси бир оз мизғиб олган Захро эса ухлай олмай, хожасининг қий-шайиб очилиб қолган оғзига, диккайган соқолига нафрат билан қараб: «Эй худойим! Қачон қутқарасан мени бу балодан?» — деб ўйларди. Бу хунук ва сурбет одам билан норғул Иванни ҳаёлан бир-бирига солиштириб, бирини қора тиканга, иккинчисини гулга ўхшатарди: «Бу қақша-гул Қоработирдан қачон қутуламану, Тоҳиримга қачон эришаман», дер эди у озарбайжонлар ўртасида ҳам машҳур бўлган дoston қахрамонларини эслаб. Шу пайтда ташқари-дан дукур-дукур туёқ товуши, ҳайқириқ ва инграган овозлар эшитилди. Захро бир чўчиб тушди.

Икки кундан буён қароқчилар, худди қўй суруви орқасига тушган бўйлардек, карвонни таъқиб этиб кел-моқда эдилар. Улар йўловчилар қаттиқ чарчаб уйқуга кетганларини, соқчининг мудраётганини кўргач, тўсатдан ҳамла қилдилар. Ўғрибоши аста келиб, найзасига таяниб мизғиётган соқчининг орқасидан ханжар солиб уни қулат-ди. Бошларига чўғирма кийган норғул қароқчилардан тўрттаси ўртага уюб қўйилган молларни учқур отларига орта бошладди. Бироқ бу вақтда пойлоқчилар уй-ғониб қолиб, ҳайқирганларича улар устига ташландилар. Икки ўртада палапартиш қўл жанги бошланиб кетди.

Қароқчилар устун келиб, ҳали уйқуларни очилмаган пойлоқчиларни орқага сура бошладилар. Катта ўлжани қўлдан бермасликка уриниб, улар жоп-жаҳдлари билан уришар эдилар. Қиличларнинг шақир-шуқури, қийқириқ овозлари ҳаммани уйғотиб юборди. Агар карвон сафида рус савдогарлари бўлмаганида йўловчиларнинг ҳоли хароб эди. Бу нарсадан беҳабар бўлган қароқчилар энди енгдик, деб сурон кўтарган пайтда беш-олти найзабардор Иван Бочков бошчилигида уларнинг орқасидан ҳужум қилди. Буни кутмаган ўғрилар нима қилишларини билмай эсан-кириб қолдилар. Улардан бир нечаси найзага санчилиб, қўлларидан эгри қиличларини тушириб юборишди. Бочков эса қўлидаги олти парлик оғир шашпар билан қилич ўйнатиб турган қароқчибошининг калласига туширди. Қароқчилар ўғрибошининг чилпарчин бўлганини кўриб, ўлган шерикларини қолдирганларича нарироқда турган отларига миниб қочдилар.

Захро чодирдан чиққан маҳалда бир неча киши қонга

беланиб, ерда чўзилиб ётарди. Қўрққанидан унинг қўл-оёғи бўшашиб, турган жойида серрайиб қотиб қолди. Бироқ Иваннинг енги қонга беланиб, ерга чак-чак қон томаётганини кўргач, унинг олдига югуриб борди.

— Ай, жоним, сана на ўлду? Алиингдаи қон охиюр!

— Қўрқма, ҳеч... ҳеч.. гап йўқ, елкамни қилич тирнаб кетди,— деди Иван ҳарсиллаб.

Захро қутилмаган жасорат ва гайрат билан Иван-нинг енгини йиртиб, жароҳатини очиб кўрди. Қон си-зиб турса-да, яра унча катта эмаслигини кўриб, кўнгли бир оз тинчигач, бошидаги рўмолини шартта олди-да, Иваннинг ярасини боғлади.

— Юр, бир оз ётиб истироҳат эт,— деди у Бочковни чодир томон етаклаб.

Шу яқин орада бўлган мулла Шокир ҳам Захронинг гапини тасдиқлаб:

— Рост айтади, юр,— деб Иваннинг қўлтигига кир-ди ва икки кишилашиб уни чодирга ётқизиб қўйишди.

Бошда Иван оғриқ сезмаган эди, лекин тўқим усти-га чўзилиб, бошини эгарга қўйгач, яраси ачишиб оғрий бошлади, ўзи истамаган ҳолда инграб юборди.

— Захро, сен унинг ёнидан жилмай сув ичириб тур,— деди мулла Шокир чодир ёнида турган кишиларни ҳай-даб.— Безовта қилманглар, унга тинчлик керак.

Бочков ранги ўчган ҳолда ялтираган кўзларини Захро-дан узмай тинч ётар эди.

— Ўз қўлинг билан сув бер,— деди у мешдаги сувни кўрсатиб.— Лабларим қақраб кетди, ичим ёняпти.

Захро худди ўз уйидагидек у ёқдан-бу ёққа югуриб, мард йигитнинг хизматини қилар, сув ичирар, бошида-ги эгарини тўғрилаб қўярди. Агар Ҳожи Бахшилло бу ажойиб манзарани кўрса, рашиқдан юраги торс ёрилиб ўлган бўларди. Бироқ у ташқарига чиқмай ҳали ҳам ўз чодирда миқ этмай ётарди. Шовқин-сурон бошланиб, Захро чодирдан чиқиб кетиши билан у уйғониб кетди, ташқарига қулоқ солиб, нима ҳодиса бўлганини англа-ганидан кейин ҳам ўзини ухлаганга солиб, қимир этмай ётаверди. Ўзига муте бўлган одамлар олдида жуда жасо-ратли бўлган бу одам аслида ўлгудек қўрқоқ эди.

Қароргоҳда тинчлик ўрнатилгандан кейин у худди ўғри кишидек чодир пардасидан мўралаб, кўзларини иш-қалаб аста ташқари чиқди.

— Уйқунғиз мунча қаттиқ,— деди ёнига қилич ос-ган мулла Шокир уни кўриб қолиб.— Бир еринғизни кесиб кетсалар ҳам билмай қолар экансиз-да!

— Рост, уйқум қаттиқ. Менга айтинг-чи, ўзи нима бўлопти, ака мулло?

— Қўйинг-э... Ўзингизни билмасликка солманг, кўрма-ётирсизми ерга тўкилган қонларни!

Ҳожи оғзини қийшайтириб:

— Молларимиз омон қолдимиз? — деб сўради.

— Ха, лекин есиригизни қароқчилар олиб қочди.

— Иби! Ростданми? Қўйинг-э, ҳазил қилманг, афтингиздан ёлғон гапурганингиз кўриниб турибду, акун. Ростдан ҳам Захро қай гўрга кетди?!

Совдогар чап кўзини қисиб:

— Совлиқ қўйингизни бир қўчқор эргаштириб кетди, — деди ва боши билан ишора қилиб Бочковнинг чодирини кўрсатди. Ҳожининг ранги қоғоздек оқариб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Нима қилиб ўтирибди унинг қафтолида, бориб кўрай-чи!

Мулла Шокир шартта унинг йўлини тўсиб:

— Борманг, Москоп вакили қаттиқ ярадор, — деди. — Захро ярасини боғлаб, сув ичириб ўтирибди. Иван уни еб қўярли аҳволда эмас.

— Қаттиқ ярадор? — Ҳожи жилмайгандек бўлди, — доғи ўлиб қолмасин, бечора!

— Худо хоҳласа ўлмайди. Юринг, мол-ҳолимиз омон қолганига бир пиёладан... сув ичайлик.

Иваннинг ярасига мумиёйи асил қўйиб, қайтадан боғлаб қўйингандан кейин у ўзини яхши сеза бошлади. Гарчи жароҳати ачишиб, оғриб турса ҳам руҳи енгил эди. У ярасининг оғригини унутиб, теварагида парвона бўлиб юрган севгилисига суқланиб қарар, хуснига сира тўймас, Захро ҳам бу довюрак кишидан кўзини узолмас эди.

Орадан икки кун ўтгач, Иван ўрнидан туриб юрадиган бўлиб қолди. Захро эса ҳеч нарса бўлмагандек яна ўз хожасининг хизматини адо этиш билан овора бўлди. Ярадорлар оёққа босиб, эгар устида ўтириб кета оладиган бўлганларидан кейин карвон яна йўлга чиқди ва минг азоб билан ўн кун йўл босиб, Урганчга етиб келди.

VI

Муҳаммадали бошчилигидаги карвон Бухорога Москва элчиларидан бир кун илгари етиб келди. Бойбур Таишев ўз одамлари билан Рометонда тўхтаб дам олмоқчи, ҳаммомга тушиб, уст-бошларини, анжомларини тартибга солмоқчи бўлди.

Абдуллахон Москва элчисини қаршилаш учун Фатхулла қушбеги билан мартабаси настроқ бўлган икки-уч одамини тайинлади. Меҳмонлар келадиган қуни Фатхулла қушбеги зарбоф чопон кийиб, белига тилла камар боғлаб, ўз навқарлари билан Ҳазратимом дарвозаси таш қарисендаги гузарда пойлаб турди.

Бутун юз-кўзини соқол босган, гирдигум қушбеги қу муш юган урилган аргумоқ устида виқор билан ўтирар улуг бир вазифани бажараётган кишидек кўкрагини кўтариб, қошларини кериб, элчиларнинг яқинлашганларини кутарди. Элчилар эрталаб соат ўнда етиб келишлари керак эди. Худди мўлжалланган вақтда узокдан карвоннинг қораси кўринди.

Энг олдинда элчи Таишев билан унинг ёрдамчиси Иван Бочков отлиқ келардилар. Улар яқинлашгани билан қушбеги отдан тушмоқчи бўлгандек, ўнг оёгини узангидан олиб, сўл томонга қийшайди. Бойбур, хонини одами пиёда келиб кўришади шекилли, деб ўйлаб, дарҳол отидан тушди-да, қушбеги томон юраверди. Бироқ қушбеги шу пайт ўзини ўнглаб, оёгини узангига қўйди-да, яна эгар устига жойланиб ўтириб олди. Подшо элчиси оёқ устида, хоннинг аъёни от устида туриб кўринишди. Шарқда ажнабий элчиларни қабул қилиш маросимида ишлатиладиган баъзи найранглардан Бойбурнинг хабари йўқ эди.

Элчининг ёрдамчиси Иван Бочков ўз подшосининг ҳурматини туширган Бойбурни ичида сўкиб, ғижиниб турарди. У ранги бўзарган ҳолда отини жаҳл билан қаттиқ ниқтиб, қушбегининг олдига борди-да, гердайиб туриб от устида кўришди.

Яшил кафтан кийган, икки юзи қип-қизил, кўса Бойбур ўзининг қилган хатосидан хуноб бўлиб, терлаб-пишиб кетган эди. Рус подшосининг номусини ўз номуси деб билган бу ишчан ва оқкўнгил одам хафа бўлганини билдирмаслик учун зўр бериб илжайишга уринар, бироқ унинг тоза юзида хаяжонлангани, шошиб қолгани аниқ-таниқ акс этиб турарди. Эгар устида қоматини тик тутиб виқор билан ўтирган Иван Бочков лабларини қимтиб, қошларини чимриб: «Эх, Бойбур Таишевич, хато қилдинг, бироқ энди сир бой бермай, ўзингни тутиб ол!» — демоқчи бўлгандай унга тикиларди. Баланд бўйли, кенг яғринли Бочков ҳозир қирқларга бориб қолган кишига ўхшаб кўринарди. Чўл шамоли ва офтобдан қорайган чехраси унинг доим от устида умр кечирганидан ва иссиқ мамлакатларда бўлганидан дарак берар, юриш-туриши, кўзларидаги ифо-

да унинг қўрқмас ва гайратли бир кимса эканини кўрсатиб турарди.

Қўшбеги у билан қўл бериб кўришаркан, важоҳати-га қараб: «Улуғ элчи шу эмасмики? Мен адашмадиммикан?» — деб ўйлади. У меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, йўлда қандай келганликларини суриштиргандан кейин қисқача нутқ сўзлаб, уларни табриклаган бўлди ва оқ подшога узоқ умр тилади, сўнгга баланд овоз билан:

— Шаҳримиз Бухоройи шарифга марҳамат қилсинлар, қадамларингизга ҳасанот! — деди.

Карвон Бухоро томон йўл олди. Совға-саломлар ортилган туялар орқада жангир-жунгур қилиб келмоқда эди. Ҳазратимом дарвозаси тепасида қарнайлар оламини бузиб наъра тортар, сурнайлар чийилларди. Елкаларига ойболта қўйган соқчилар шаҳар дарвозаси ёнида саф тортган, улар қоматларини тик тутиб, кўзларини бир оз қийшайтириб қаққайиб туришарди.

Қўшбегининг қилигидан кўнгли оғриган элчи бу тантана ва дабдабани кўриб, бир оз юнанди ва енгил нафас олиб, бозорчиларнинг олаговури билан тўлган шаҳарга қадам ранжида қилди. Москва элчиларини кўрмоқ ва қутламоқ учун бутун халқ кўчага чиққан. Искирт кўк салла, бўз чопон кийган камбағаллар ўртасида чит ва адрас чопон кийган косиблар, шойи тўн кийган савдогарлар ҳам кўринарди. Халойиқ ичида текин томоша пайида юрган саёқ кишилар, қаландарлар, мешкобчилар қаторида элчиларнинг келишидан беҳад суюнган шойи, бахмал, зарбоф тўқувчилар, мўйнадўзлар, мискарлар ҳам бор эди. Оддий халқ дўстлик қалдирғочлари бўлган Москва элчиларини чин кўнгилдан қутламоқда эди.

Кўз энди бошланган бўлса-да, ҳаво иссиқ ва дим. Белини камар билан тангиган зарбоф кафтанли элчи терга ботиб, дам шаҳар кўчасини тўлдирган ранг-баранг кийимли оломонга, дам янасқи уйлар устида гердайиб турган шаҳар ўртасидаги маҳобатли аркка тикиларди. Йеши томлар устида бошига чопон ёпинган қиз-жувоқлар, болалар қалдирғочдай тизилишиб турар, элчиларни кўллари билан кўрсатиб:

— Вой ўлай, хотинларга ўхшаб соч қўйишган-а! Вой тавба, — деб ёқаларини ушлашарди.

Бир карвонсарой дарвозаси ёнидаги супача устида бўз яктак кийган, ранглар бир кавушдўз билан беқасам тўн кийган бир шойинбоф бир-бирларини суяб, бўйинларини чўзиб, кўчадан ўтиб кетаётган карвонни томоша қиларди.

— Ўрис савдогарлар нима келтирибдилар, хабарингиз борми, ака Наврўз? — деб сўраб қолди кавушдўз шеригидан.

— Нима келтирар эдилар, ўрис юртида мўл бўлган сувсар тери, булғори чарм, мум, асал, яна чўян қозон, игна келтирадилар-да.

— Мум билан чарм арзон бўлар экан-да, — деб суюнди кавушдўз.

— Кампирнинг дарди гўзада дегандек, сиз косибларнинг дардингиз мум, чарм, фараши ишда, — деди кулиб ака Наврўз. — Мўйнадўзга сувсар, қора тулки тери керак.

— Ўрислар бу ердан нима сотиб олар эканлар-а? — Хомтама бўлма, сенинг кавушингга улар зор эмас. Мўйнадўзлар тиккан чақмоқ телпақларни ҳам бошларига урмайдилар. Аммо уларга биз тўқийдиган шойи, бахмал, зарбоф керак.

— Пичогимиз мой устида, денг! Касод бўлиб қолган бозорингиз яна тарақ бўлар экан-да!

— Шундог. Ўрисларнинг келгани жуда бизга қўл келди.

— Бизга ҳам, — деди косиб кулименраб.

Қўлларига узун аргувоний таёқ ушлаган, бошларига кўзи терисидан нанаҳ кийган ясовуллар: «Нўшт, нўшт!» — деб элчиларга йўл очиб, кўчанинг четига чиқиб улгуролмаган анқовларнинг бошига тушириб қолардилар.

Фатҳулла қўшбеги Бойбур билан олдинда аста гаплашиб борар эди. Ҳашаматли мадрасаларнинг пештоқлари ва деворларидаги кошинлар офтобда жимжима қилар, кўзларни қамаштирарди. Минораи Қалон масжид мадрасалар устида қад кўтариб, ўз нақшларини кўз-кўз қилаётгандай эди.

Абдуллахон Хуросонни талаб, қўлга киритган бойликлар ҳисобига ўз пойтахтини безатган, уламолар, муллаваччалар учун мадрасалар, савдогарлар ва ҳунармандларнинг кўнглини овлаш учун усти ёпиқ чорсулар, тимлар қурдирган эди. Хоннинг яқин кишилари — Қўкалдош, Дўстбек ва Хожа Ислоҳ, Фатҳулла қўшбеги бир-бирларидан қолишмаслик учун серҳашам мадрасалар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, хонақоҳлар, масжидлар солдирган эдилар. Хон ўзини халққа илм-маърифат ҳомийси қилиб кўрсатиш учун минглаб муллаваччаларга нафақа бериб турар эди. Бироқ бу мадрасалардан илми нўжум ва риёзат фанлари чиқариб ташланган, муллаваччалар фақат «илми ҳоҳ», яъни диний масалаларнигина ўрганишар эди.

Бу ҳашаматли биноларга қараб кўзлари жавдираган Бойбур:

— Бу қадар бийик... яъни мадраса ва мечетларни ҳеч бир ерда кўрмаган эдим, бик айбат, бик айбат, — дер эди татарча ва ўзбекча сўзларни аралаштириб. Қушбеги эса бу биноларнинг ҳаммасини ўзи қурдиргандай гурурланиб, бурнининг катакларини кериб, қошларини учириб қўярди.

Ногорабозордан чиққач, қушбеги отининг бошини чап томонга бурди-да, меҳмонларни тор кўчадан бошлаб, чор-рахаларга қурилган тоқлар тагидан, Тими Абдуллахон ёнидан олиб ўтди. Унинг мақсади — Бухоронинг мисли йўқ тими, усти ёпиқ чорсулари, ҳашаматли иморатларини кўрсатиб, меҳмонларни лол қолдирмоқ эди.

Элчилар Тоқи Саррофон яқинидаги кичик бир саройга келиб тушдилар. Сарой саҳнига мешкобчилар сув сепган, ҳаммаёқ сунурилган, ҳужраларга жой солинган эди.

Меҳмонлар бу ерга келиб, устларидаги чангни қоқиб, юз-кўзларини ювиб олдилар. Улар учун хон озиқ-овқат, икки челақ шароб, бешта қўй юбортирди. Узоқ йўл юриб ҳориган москваликлар овқатдан кейин ухлагани ётдилар. Уларни кўриқлаш учун сарой дарвозасига икки соқчи қўйилди. Қоронғи тушиши билан бу соқчилар ерга бўйра солиб, ойболталарини қучоқлаганларича пинакка кетдилар.

* * *

Эртасига эрталаб хон саройидан шиғовул¹⁰ эгарланган бир от келтириб, таъзим билан элчини аркка чорлади.

— Нега бир от келтирдинг? — деди Бойбур елкасини қисиб. — Биз... биз икки киши бит.

— Иккинчи элчи ўз отини миниб борсин.

— Олой ёромий. Иван Бочков подшонинг вакили, они ҳурматлов керак. Онда бир от... олиб кел, — деди Бойбур ўзбекча гапиришга уриниб.

Элчи шиғовул билан тортиша-тортиша, аранг сўзини ўтказди.

— Арк дарвозаси ёнида отдан тушасиз, — деб таъкидлади шиғовул элчини қабул маросими билан таништираётган. — Аркка Кўкалдош жанобларидан ўзга ҳеч бир аъён от миниб чиқмайдур.

— Ёрий, — деди Бойбур пишиллаб. — Подшо ёрлигини хонга ўз қўлимиз билан топширабиз.

— Яхши, аммо хон ҳазратлари ҳузури олийларига

кирмасдан бурун меҳтар жаноблари қошида бўлурсиз, ул киши сизни қабул расм-русуми ила тоништирадурлар.

Элчилар турган карвонсарой билан аркнинг ораси унча узоқ бўлмаса-да, Бойбур билан Бочков ясоғлик аргумокларни миниб тантана билан қабул маросимига жўнанди. Арк дарвозаси устида ногоралар чалиниб турар, карнайлар наъра тортар, сурнайлар чийиллар эди. Элчилар баланд дарвоза олдида отдан тушдилар-да, шиғовулга эрганганларича, йўлакда аста юриб, сарой саҳнига чиқдилар. Шиғовул уларни меҳтарнинг девонхонасига олиб кирди. Хоннинг ўнг қўл вазирларидан бўлган меҳтар бошқа мамлакатлар билан бўладиган элчилик муносабатларига мутасадди эди.

Бошига катта симоби салла, эгнига жуда кенг зар чопон кийган, юзи бир бурда, қотмагина аъён Бойбур билан Бочковни ўз девонхонаси эшиги олдида кутиб олди, улар билан қўл бериб кўришгандан кейин, узун ва тор дарчалардан ёруғ тушиб турган нақшинкор меҳмонхонага олиб кирди, шойи кўрпачаларга ўтқазиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди.

— Сафарлар бехатар бўлдим, эсон-омон етиб келдингизларми?

— Минг қатла шукр, соғ-саломат келдик...

— Оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг отабеклари Гудуноп жаноблари соғ-саломатмулар?

— Худойга шукр, соғ-саломатлар...

Меҳтар элчиларнинг ишонч ёрлиқларини кўздан кечиргач, подшонинг хонга юборган ёрлигини кўрсатишни сўради:

— Мен ёрлиқни ўз қўлим билан хонга топширгоймен, — деди Бойбур қаттиқ туриб.

— Майли, андоғ бўлса... хўш, жаноб олийга нима арзларинг бор?

Бойбур ҳар иккала подшо ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилган зарурлиги тўғрисида Бориснинг уқтирган гапини такрорлаб, сўзни савдогарларнинг хавф-хатарсизлиги, бож-тамга масаласи устига кўчирди. Сўнгра Кучумхон билан бўлган муносабатлар устида тўхталиб, Москва подшосининг нуқтаи назарини тушунтирди.

Гап чўзилиб кетди, меҳмонларнинг қорни оча бошлади. Хўшёр вазир буни пайқаб, эшик томонга қараб қўйди-да, қарс уриб, баковулдин чақирди. Этакларини бар уриб, енгларини шимарган элчилар баковул обдаста билан дастхўй кўтарган ҳолда меҳмонхонага кириб, элчиларнинг қўл-

ларига сув қўйди. Улар қўлларини ювиб бўлгач, елкасидаги сочиқни уларга узатди. Сўнгра дастурхон ёзиб, энг олдин бир даста нон, кейин анжир, узум, қарж қилинган қовуш келтириб қўйди. Нонларни бурдалаб, қўли билан дастурхонни кўрсатди-да:

— Қани, олсинлар, меҳмонлар, — деб қўйди. Орадан ярим соатча вақт ўтгач, лаганларда қовурдоқ, қозонқабоб келтирилди.

Овқат маҳалда меҳтар меҳмонларни гапга солиб ўтирди. Меҳтар хон сингари катта савдогарларга дастмоя бериб, Ҳиндистон ва Эрон билан савдо-сотиқ қилар ва бундан кўп фойда кўрар эди. Шу сабабдан у Москвада ишлаб чиқариладиган матолар ва Россия бозорлари тўғрисида суриштира бошлади.

Бойбур Москвада юз хил касб эгалари яшашини, ҳар бир мол учун айрим-айрим бозор ва расталар борлигини, тагчарм бошқа растада, танаворчарм бошқа растада сотишини гапириб берди. Бу бозорда алоҳида этик тикувчилар растаси борлигини ҳам айтиб ўтди.

Подшо элчиси керилиб, Москва атрофида ишлаб чиқариладиган буюмларни санай кетди ва бу шаҳарларда ҳар йили бўладиган катта ярмаркаларни тасвирлар, Бухоро савдогарлари бу ярмаркаларга қатнашсалар, катта фойда кўражакларини уқтирди.

— Балли, сизнинг бу гапларингизни хон жанобларининг гўшига етказурман. Подшо Иван вафот этгандан сўнг ётиб қолган савдо-сотиғимиз яна ривож топиб тўхтайдур!

— Агар Кучумхон билан борди-келди қилсангиз, сиз билан савдо-сотиқ битими туза олмаймиз, — деди Бойбур қатъий қилиб, — чунки сиз Россиядан темир, совут-қалқон каби айбирлар олиб, аларни Сибирга — Кучумхонга юборасиз. Кучум эса бизнинг Сибириядаги шаҳарларимизни вайрон эта, халқимизни толий.

Меҳтар ичида Москва элчисининг гаплари ҳақ гап эканлигини билиб турарди, шунинг учун у Россия билан дўст бўлиб, у билан савдо-сотиқ қилиб туришга хонни кўндириш кераклигини кўнгилдан ўтказиб қўйди. Унинг ўзи ҳам Москвага ва бошқа шаҳарлардаги ярмаркаларга гумашталар орқали мол юбориб, бойиш ниятида эди.

— Бизнинг яна бир талабимиз бор, — деб сўзида давом этди элчи. — Бухоро хонлигида рус бандилари кўп. Қрим тоторлари, бошқирлар рус йигит-қизларини ўғирлаб олиб келиб, бу ерларда соталар. Сиз аларни озод

этиб қайтариб юборишларингиз керак. Бу ерларда русларнинг хор-зор бўлиб юрувлари Россия давлатининг шайнига ярашмай.

Элчининг бу гапи меҳтарга унча ёқмади, чунки ўзи ҳам қулдорлардан эди. У зўрма-зўраки кулимсираб:

— Бу мушкул масала, — деди. — Албатта, биз ҳам қулларни озод этиб юбормоқчи тилаймиз. Аммо бу қулларни сотиб олган кимарсаларнинг зийнини ким тўлайдур? — Шойи кўрпача устида меҳтар билан ёлма-ёп ўтирган элчи Бочковга билинар-билинимас кўз қисиб қўйди.

— Биз қулларни эгаларидан сотиб олобиз, — деди Бойбур илжайиб. — Хон ҳазратлари руҳсат берсалар, бас. Ул жанобнинг лутф-карамларига инонабиз.

— Жаноблар, — деди меҳтар ўрнидан туриб, — сизларнинг бу талабларингизни хон ҳазратларига маълум қилурмен. Ўз арзингизни бо ул ҳазрат қошида баён қилурсиз. Аълоҳазрат сизларни бирор соат ичида қабул қилсалар ажаб эмас.

— Меҳтарнинг томоғи мойлапмаган арава гилдирагидек гич-гич қияпти, — деди Бойбур меҳтар чиқиб кетгач русчалаб, — бир нарса билан оғзига урмасак, ишимиз юринмайдиған кўринади.

— Рост, йигирма-ўттиз сўм ваъда қилмасак, арава-миз юрмайдиганга ўхшайди. Агар биз бу ердаги бандилардан жилла бўлмаса йигирма-ўттизтасини озод қилиб обормасак, Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар. Бу ерда порахўрлик айб эмас, деб эшитаман.

— Бу ишчи менга қўйиб бер. Уларнинг тилини биламан, — деди Бойбур қочириқ қилиб.

Меҳтар элчилар билан музокара олиб бораётганида Абдуллахон девонхона ёнидаги қоронги ҳужрада ўтириб, ҳамма гапни эшитган, элчиларнинг муддаосини билиб олган эди. Лекин меҳтар меҳмонлар олдида қиқиб кетиши билан у ҳам хилват ҳужраи тарк қилди, шу сабабдан элчиларнинг кейинги гапларини эшитмай қолди.

Меҳмонлар кутавериш таъблари хира бўла бошлаганда, удайчи¹¹ келиб уларни кўринишхонага таклиф этди.

Абдуллахон тўрда мармар тошдан йўпиб ишланган тахт устида зарбоф тўп кийиб ўтирар эди. Тишлари тушиб, сочлари оқарган, мўғулбашара, кўса ва пучуқ хонининг бошидаги қимматбаҳо тожи ўзига ярашмай турарди. Унинг бигиздек ўткир кўзларининг қарашидан, ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, қийшайиб ўтиришидан, бутун вазоҳатидан қаҳри қаттиқ, бир назар билан катта

қўшинини ўзига тобе қилиб оладиган, иродали кимса эканини фахрлаб олиш қийин эмасди. Хоннинг сўл томонидаги фахрли ўринни ясовулбоши, Қулбобо Қўқалдош, эшик огаси, мирохўр, мирзабоши, хазинабоши ишғол қилган, ўнг томонида Хожай Калон, меҳтар ва бошқа амалдорлар, тахтнинг орқасида эса қурчи (соқчи) боши ва ясовулбоши, Фатхулла қушбеги тик турардилар.

Элчилар хоннинг рўпарасида, ўзлари учун кўрсатилган жойда таъзим қилиб турдилар. Шиғовул баланд овоз билан Москва элчиларининг хон оstonасига «бош уриб» келганликлари ва оқ подшонинг саломини келтирганликларини эълон қилди. Шундан сўнг Абдуллахон илтифот қилиб элчилар билан ҳол-аҳвол сўрашди. Шиғовул билан удайчи элчиларни қўлтиқлаб тахт ёнига олиб борди. Элчилар, одатга мувофиқ, хон ёнида бир лаҳза сукут қилиб туришди. Улар гайридин бўлганликлари сабабидан хон ўниш учун қўлини чўзмади, фақат навбат билан елкалари га қўлини қўйиб, илтифот қилган бўлди. Хон элчининг қўлидан татарча ёзилган ёрлиқни олиб, наридан-бери ўқиб чиқди-да, шиғовулга узатди. Элчилар орқалари билан юриб, яна ўз жойларига бориб турдилар.

Бутун Мовароуннаҳр ва Хоразмни қилич кучи билан бирлаштирган ва ўзини иккинчи Темурланг деб ҳисоблаган Абдуллахон мағрурлигиданми ённки қартайиб, эси қирар-чиқар бўлиб қолганиданми, Россия подшоҳининг соғлиғини сўрашни унутиб қўйди. Русь подшоҳининг ҳурмати жойига келтирилмагани учун Иван Бочковнинг газаби келиб, ёнида турган удайчига деди:

— Мен Рум императори саройига чопар бўлиб борганимда император улуғ подшоҳимизнинг ва Россия ҳокими Борис Годунов жанобларининг соғлиғини сўраган эдилар.

— Нима дейди бу ўрис? — деб сўраб қолди хон удайчидан жаҳл аралаш.

Тилмоч Бочковнинг гапини юмшатиб, мулоимроқ ифодалар билан таржима қилиб бергач, кўринишхона бир он сукутга чўкиб, пашша учса эшитиладиган бўлиб қолди. Хон одатга ҳилоф иш қилгани учун вакилнинг бу пичиғини қўл этиб ютди-да, тахт устида ўзини ўнглаб олиб:

— Биродаримиз оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари соғ-саломатмилар? — деб сўради. Унинг таъби хира бўлгани, кайфи бузилганлиги афтидан билиниб турарди.

— Алҳамдулилло, саломатлар, — деди Бойбур енгил

нафас олиб. — Худо марҳамати ила бутун Руснинг улуғ подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори Фёдор Иванович зоти шоҳоналари сўхат-саломатдирлар, сизнинг-да, соғлигингизни худодан сўраб ётурлар.

Элчининг «Қозон ва Астрахань ҳукмдори Фёдор Иванович...» деган гапи Абдуллахоннинг гапига тегди. Ичини мушук тирнаётгандек ўтирган жойида ижирганиб қўйди. Сўрашиш маросими тамом бўлгач, амалдорлар Москва подшоҳи юборган совғаларни: пўлат совутлар, тўрт лочин, сувсар пўстин, тўрт бочка шароб ва бошқа нарсаларни унинг олдида олиб ўтдилар. Ясовулбоши баланд овоз билан бу совғаларнинг номини айтиб турди.

Хон бу совға-саломларни кўриб, бир оз таскин топди.

— Меҳтар сиз жанобларининг илтимосларингизни менга етказди, одамларимиз билан бу ҳақда маслаҳатлашиб, сўнгра жавобини берурмиз, — деди хон ўрнидан туриб.

Шу билан тантанали қабул маросими тугади. Хон ясовулбоши ва меҳтар билан бирга ўз хужрасига кетди. Сарой амалдорлари элчиларни қуршаб олиб, хоннинг илтифоти билан уларни табриклай бошладилар. Хон эса, гайридинларнинг елкасига тегиб ҳаром бўлди, деб қўлини ювиб олди.

VII

Москва элчилари рус бандиларни озод қилиб олиб кетар эмиш, деган хабар қулдорларни ташвишга солиб қўйди. Ҳожи Бахшиллонинг қўлида иккита рус асири бор эди. Ҳозир у буларни сотиб олганига пушаймон ер: «Ҳай аттанг, эроний қул олсам бўлар экан, — деб ачинарди. — Ётиб қолгандан кўра, отиб қолиш керак, нима қилиб бўлса ҳам бу икки бандини қўлдан чиқармасликка уриниб кўрай».

Қун оғиб, соялар узайган пайтда Ҳожи Бахшилло отига миниб Рометондаги қўргонига жўнади.

Унинг қўллари, қўллардан ҳеч фарқи бўлмаган қароллари ва чоракорлари янчилган галлани омборларга ташимоқда эдилар. Хўжайин ҳар ҳафта ўз мулкига бориб, ишларнинг бориши билан танишиб келарди. У йўлда турли фикрларга берилиб, тўрт паҳса деворли қўргонига қандай қилиб етиб қолганини сезмай қолди. Дар-

воза ёнида турган калтабақай серсоқол бир киши икки букилиб салом қилди-да, бир қўли билан отнинг жиловидан ушлаб, бир қўли билан хўжайинни қўлтиқлаб эгардан туширди. Бу киши Ҳожининг гумаштаси эди. Хўжайин гумашта билан қисқача ҳол сўрашганидан кейин даладаги ишларнинг боришини суриштирди.

— Бугдойларни ўриб бўлди, ярмини янчиб омборга жойладик, хўжайин. Кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Яхши,— деди хўжайин ҳаёли паришон ҳолда. Унинг мияси экин-тикиндан кўра кўпроқ бошқа бир нарса билан банд эди. Пешонасини тириштириб, увушган оёғини қўли билан ишқалай-ишқалай, оқсаганича меҳмонхонага кирди ва Микифор билан Алёнкани ўз олдига чақиртирди. Бақувват Микифор далада ишлар, ҳар турли таомларга назарда бўлган Алёнка эса куллар билан қаролларга овқат пиширарди. Эшикдан тортиниб кириб, уйнинг ўртасида тўхтаган бандиларини Ҳожи очик чехра ва мулойимлик билан қарши олди.

— Хўш, ҳол-аҳволларингиз қалай? Устингиз бут, қорнингиз тўқми, акун?

— Қорнимиз тўқ, худога шукр,— деди башараси худди гўдакка ўхшаган пучуққина соқолсиз, барваста Микифор. Унинг содда ва семиз башараси беғамлик, итоаткорлик ва кўр-кўрона садоқатнинг тимсоли эди.— Лекин чоригим йиртилиб кетди, яланг оёқ қолдим.

Ҳожи иш ҳайвонларини яхши боққанидек, қул ва қаролларини ҳам тўқ тутар, бунинг эвазига уларни молдек ишлатарди, бироқ уст-бошлари билан иши йўқ эди. У қарс уриб гумаштани чақирди ва Микифорни яланг оёқ қолдиргани учун койиган бўлди. Бир жуфт янги чорик келтирганларидан кейин:

— Мана энди оёғинг ҳам бут бўлди,— деди Микифорга қараб.— Нимаики даркор бўлса, дарҳол гумаштага айтинглار, муҳайё қиладур. Сен, Алёнка, нега мум тишлагандек хомуш тўхтадинг?

Ақлли аёл хўжайинининг тилёғламалик қилаётганидан шубҳаланиб, бунинг замирида бир гап борлигини сезиб турарди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас,— деди Алёнка.

— Бошқа хожалар янглиғ мен бераҳм эрмасман. Кўнглимда раҳмим бор,— деди Ҳожи риёкорона хўрсиниб. Бироқ унинг тикандек ўткир кўзларининг қарашни оғзидан чиққан сўзларни тасдиқламасди.— Вале, яхши ишласаларинг ва итоатгўй бўлсаларинг, озод қилиб юборсам ҳам ажаб эрмас.

Соддадил Микифор бу сохта сўзларни чин деб билиб, тишининг оқини кўрсатиб турарди.

— Озод бўлиб тўхтаганларингдан сўгин менга ишлайсизларми ёки бировга ёлланиб ишлайсизларми, ихтиёр ўзларингга, вале, ҳозирча... хм,— мутавалли йўталиб қўйди.— Мабодо, биров сизларнинг қаю халқдансиз, деб суол этса, бизлар нўғоймиз, деб айтинглар, зинҳор ўрисмиз, деб айта кўрманглар.

Гапнинг тагига етолмай қолган Микифорнинг бетидаги жилмайиш бирдан сўниб, оғзи очилиб қолди. Алёнканинг ранги бўзариб, лаблари қимтинди.

— Рус ва христиан бўлатуриб, нега энди ўзимизни нўғой деб атар эканмиз? — деди у бошини ғоз кўтариб.— Сен бизларни пулга сотиб олган бўлсанг ҳам динимизни сотиб олмагансан-ку!

— Гапга кулоқ сол, лодон. Мен сенларни, мусулмон бўл, деб айтопганим йўқ-ку, оҳэ! Дилингиз билан эмас, фақат тилингиз билан ўрис эрмасмиз, деб айтсаларинг киқоя.

— Бу гапларни айтгандан кўра тилимиз кесилгани яхши!

— Кўп гапурма, оғзим бор, деб валақлайберайканда. Тилларингизни илдизи билан сугуриб олишдан ҳам тоймайман, акун. Ҳали сенлар менинг сиёсатимни кўрганларинг, калтагимни еганларинг йўқ. Баданларингни тилиб туз септирганда, ўзгача гапурадиган бўлайдинглар.

— Майли, ўлдирсанг ўлдир, лекин айтганингни қилмаймиз,— деди Алёнка хожасига тик қараб.

У ўнг қўлининг икки бармоғини баланд кўтариб чўқина бошлади, ранги ўчган Микифор ҳам унга тақлид қилди.

Микифор болалик чоғида қул эгаларининг таёғини еб, юрак олдириб қўйган ва жасоратини йўқотган йигит эди. Уни отасидан айириб сотаётганларида додлаб йиғлагани учун жаллодлар товонини тилиб, туз сепган эдилар. Хўжасининг гапларини эшитиб, болалик чоғида тортган азоблари эсига тушди-да, юраги орқасига тортиб кетди.

«Ҳай аттанг, илгарироқ буларнинг юрагини олиб қўйсам бўлар экан,— деб ўйлади Ҳожи.— Энди вақт ўтди, Москва элчилари етиб келиб қолди. Тўйдан кейин ногора қоқишнинг фойдаси йўқ, ҳай аттанг!»

У ўрнидан сапчиб туриб, аламга чидай олмай, қул йигитининг орқасига қамчи билан бир урди-да:

— Ўлдираман сизларни, мабодо айтганларимни қилма-

санглар, тириклайин териларингизни баданингиздан шилдираман! — деб бақирди.

Хожининг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзган, чўққи соқоли қийшайиб қолган эди. У қўлидаги кумуш бандли қамчисини маҳсисига тарс этиб бир урди-да, ташқарига чиқди, мирохўрни чақириб, отини келтиришни буюрди.

* * *

Дарвозахона ёнидаги шифтини ис босган қоронғи бир қўшхонада, липиллаб ёниб турган жипчиروقнинг хира ёруғида жулдур кийимли эроний қуллар ва ерли қароллар кичири еб ўтирар ва катта хўжайинининг Рометонга нима учун келгани, нима сабабдан ўрис йигит билан ошпаз хотинни ўз олдига чақиртиргани тўғрисида бош қотирар эдилар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, — деди қўтир телпак кийган новча Абдуназар. — Хожя ҳеч маҳал қулини яхши ният билан ўз олдига чақиртирмайдур. Чамаси, бундан беш йил илгари мени Хожя ўз меҳмонхонасига чақиртирди. Қирсам, бой билан қози пичир-пичир қилиб ўтирган экан. Қози гап бошлаб: «Отанг қарзини узгунча сен бу кишининг эшигида хизмат қилиб юрасан, — деди. — Биз бу ҳақда васиқа ёзиб, гувоҳлар олдига отангга қўл қўйдириб олдик».

Қозига қарши гапириб бўладурми? Мен поилож қўл қовуштириб, бўйнимни эгиб: «Хўп», дедим. Отам бечора соддалик қилиб, мени қулликка солганига надомат қиладур, бироқ начора!

Эроний қуллар қаторида ўтириб, бир товоқдан ош еяётган «озод» ўзбек ва тожик қуллар индамай унинг гапига қулоқ солдилар. Гарчи Абдуназарнинг бошидан ўтган воқеани аллақачон эшитган бўлсалар ҳам улар чурқ этмай тинглар, ҳасрат олови юракларини куйдирар эди. Кичири-ни еб, лагани ялаётганларида, эшикдан Микифор бўзариб кириб келди. Унинг оёғига Абдуназарнинг кўзи тушгач, кинояомуз илжайиб:

— Муборақ бўлсин янги чориқ, — деди.

Микифор бу гапга қўл силкиб, индамай унинг ёнига ўтирди.

— Қани, гапир-чи, бой сени нима учун чақиртирган экан?

Микифор воқеани гапириб берган эди, Абдуназар:

— Ҳаҳ-ҳа! — деб кекирдагини чўзди. — Ўрис эмасман деб айтгин, дейдими хўжайин? Бунинг тагида бир гап бор!

Орага сукунат чўқди. Ҳамма ҳаёл дарёсига чўмиб, бу гапнинг мағзини чақишга уришарди.

Давра қуриб ўтирган жулдурвоқи одамларнинг саратон офтобидан қорайган серажин пешоналари тиришган, қо-воқлари уйилган.

— Топдим, — деди бўйи қисқа, соқоли оппоқ, тетик-кина бир чол. — Боя мен гузарга чиққанымда дўкондорлар пичир-пичир қилиб, Маскопдан элчилар, савдогарлар келибдур, шойи, олача чаққон бўладур, деяётган эдилар...

— Элчилар келса нима қипти? — деб сўради эроний қул. — Бу гапга уларнинг нима дахли бор?

— Ие, ҳалиям тушунмадингми? Маскоп элчилари ўрис бандиларини озод қилиб олиб кетса, нима дейсан?

Бу гапни эшитиб, ҳамманинг юзи ёришди.

— Рост айтдингиз, Назирқул ака, ақлингиз боракал, — деди Абдуназар бош иргаб, сўнгра Микифорга қараб гап-да давом этди: — Сен, Микифор, бўш келма. Қим сўраса ҳам «ўрисман», деявер, қутулиб кетгайсан.

— Рост, қаттиқ турсанг, қутулиб кетурсан. Бойнинг дағдағасидан қўрқма, асло нўғойман, деб айтма. Шу бечораям қутулиб кетсин. У ҳам худонинг бандаси-ку.

Қуллар ва қароллар ўзларининг жабрдийда биродарларини ўртага олиб, унга далда берар, бўш келмасликка даъват қилардилар.

Ўрислар ўз асирларини олиб кетармиш, деган гап уларни қаттиқ ўйлатиб қўйди. «Бизларни ҳам қутқарадиганлар бормикин?» — деган фикр ҳамманинг хаёлидан ўтарди.

Қуллар дастурхонга фотиҳа қилиб, ўринларидан туришди. Шу вақтгача гапга аралашмай ўтирган қотма юзли, қора йигит бир чеккада ер чизарди.

— Мардон, ниманинг ҳисобига етолмай турибсан? — деб сўради Абдуназар унинг ёнида чўққайиб.

Қорача йигит энгашиб, унга бир парса деб шивирлади. Кейин:

— Мана биз турган жой, — деди у бошини кўтариб. — Мана Қаламазор, — у пастроқни чизиб кўрсатди, — орада Қарши чўли бор. Агар Бешкентдан ўтиб олсак, марра бизники. Қочамиз!

— Қаршининг чўлида қапчадан-қапча одамнинг суяги қолиб кетган, биласанми? — деди Абдуназар истеҳзо билан,

— Биламан, кунда ўлгандан кўра биратўла ўлган яхши. Пичоқ бориб устухонга қадалди-ку

Энди ўттизга кирган бу йигитнинг бурунчи кетган, чўл шамолидан қорайган қотма, ҳорғин юзи, ўқрайган кўзлари, қора косов қўллари оғзидан чиққан сўзларни тасдиқлаб тургандек эди.

Ўз қишлоғи, хеш-ақраболаридан ажраб, хўжайин учун тер тўкиб ишлаш, ҳамма қўллар каби бу жафокаш йигитнинг ҳам жонига теккан. Хўжайиннинг навкарлари қўлларни доим назорат қилиб турар, кечалари кишанлаб қўяр, кундузлари аргувон таёқ билан уриб ишлатардилар.

Мардон асли Шеробод туманига қарашли бир қишлоқлик йигит, Абдуллахон Хуросонга бостириб кирмасдан илгарироқ у Туршиз шаҳридаги амакисини кўргани борган эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу шаҳарни ишғол қилганда Мардон ҳам бошқалар қатори банди қилиб олинди. Аскарбошилардан уни сотиб олган жаллоблар: «Агар сендан мазҳабингни сўрасалар шиаман, деб айт», деб пишиқлаган эдилар. Мардон уларнинг гапига унамаганда, товонига беҳи таёқ билан уриб ўласи қилдилар.

Сотқин муллалар: «Шиалар мусулмон эмас, уларни қул қилиб сотиш жоиз!» — деб фатво берган эдилар. Қулжаллобларнинг зўри билан «қизилбош», яъни шиа бўлиб қолган Мардон Бухорога келтирилиб молдек сотилди. Мана энди Маккага бориб гуноҳлари «ювилган» Ҳожининг далаларида етти йилдан бери молдек ишлайди.

— Қаршининг чўли хатарли, — деди Абдуназар қовоғини солиб. — Серқатнов йўл, игна йўқолса — топилади.

— Бўлмаса нима қиламиз?

— Кунчиқар томонга, Қарнаб чўлига қараб қочамиз. Мен бу чўлда етти йил туя боққанман, ҳар бир қудуқни биламан. Кўчманчилар орасида ошналарим ҳам кўн, йўлда оч қолмаймиз. Тузқудуққа етгандан кейин шартта кунюрин томонга буриламиз.

Абдуназар ўз режасини бармоғи билан ерга чизиб кўрсатди. Юзи ёришиб кетган Мардон унга меҳр билан қараб:

— Мен ичингиз бўламан, ўла-ўлгувча хизматингизни қиламан, — деб юборди.

— Менга хизматкорнинг даркори йўқ, қадрдон жўра керак!

— Мен жўрангиз, ичингиз бўламан. Биз томонда қўй-чивон бойлар кўп. Бирортаси билан келишиб, қўйларини боқамиз.

— Яна бойларга қул бўларканмиз-да.

— Қул эмас, қарол. Ишқилиб, озод бўламиз-да. Тоғларда кўкрагимизни шамолга бериб, қўшиқ айтиб қўй боқамиз. Сиз чўпон бўлсангиз, мен чўлиқ.

— Гапни бир жойга қўяйлик, мен кечаси...

Абдуназар шивирлаб гапирга бошлади. Кўзлари ўтдек чақнаб турган Мардон унинг оғзига тикилиб қулоқ солганча қотиб қолди.

VIII

Ҳожи Бахшилло отини қамчилаб, бир ярим соат дегаанда шаҳарга етиб келди-да, Урганч саройи яқинидаги ҳовлисининг катта дарвозасини тақиллатди. Қоронғи йўлакда мудраб ўтирган эроний қул югуриб келиб эшикни очди, Ҳожи ўнг оёғини эгардан ошириб, ерга тушгунча узангини ушлаб турди. Олтмишга яқинлашиб, соч-соқоли оқарган бўлса-да, ҳали тетиккина чол терлаб кўпириб кетган отни отхона устунига қантараётганда, Ҳожи тез-тез юриб ҳовлига кирди. Захро мана шу тор ҳовлида, хизматкори билан оқсоч кампир назорати остида яшарди.

Оқсоч ошхонада ош пишириш, Захро уй ичида кашта тикиш билан машғул эди. Ҳожи кириши билан Захро ўз ишини йиғиштириб, игна-ипларини саватга сояди-да, ўрнидан туриб таъзим қилди. Унинг гулдек юзи бир оз сўлган бўлса-да, аввалги тароватини йўқотмаган, юзидаги ҳазин ифода, қора қошлар остидаги шахло кўзларининг маъюс боқиши қорачадан келган чиройли юзининг ҳуснига ҳусн қўшар эди. Унинг жамолини кўргач, Ҳожининг тош кўнгли юмнагандек бўлди, шошиб-пишиб устидан яктагини ечиб олган есирига пирий гаплар айтиб, унинг сочларини силагиси келди. Бироқ йилт этган муҳаббат учқуни унинг қора кўнглини бир дам ёритди-ю, яна сўнди. Йўлда бўлган воқеалар Ҳожининг эсига тушиб, рашик илони ичини кемира бошлади. Бирдан газаби кўзиб қўрқа-писа кулимсираган жорийасининг чиройли юзига устма-уст икки тарсаки туширди.

— На айбим вор? Ная вурукорсан? — деб ингради Захро тисарилиб.

— Сенда айб йўқ? Ҳаҳ-ҳа! Сен кулиб боқмасанг, Ибон бул ишни қилмайди эди. Мочахар! Сафарда бўлган ишлар хотирингдан фаромуш бўллеми?

— Воллох, банда айб йўқ. Бан... — Ҳожи бир тарса-

ки уриб, унинг гапни бўлди-да, жаҳл аралаш кўрпачага ёнбошлади.

Захро унинг қийнашларидан ҳам, эркалалашларидан ҳам безор бўлган, баъзан ўзини-ўзи ўлдиргиси келар, кечалари кўз ёши билан пешонасининг шўрини ювишга уринарди. Бироқ унинг сабру тоқатдан бошқа қуроли қолмаган эди...

* * *

«Кўкалдош бир ҳафтадан кейингина қўли бўшаб, Ҳожини қабул қила олди.

— Ҳожи, нега ориқлаб кетдингиз? Касал бўлдингиз чоғим, — деди аъён истеҳзо аралаш илжайиб.

Улар Кўкалдошнинг Ширбудидаги чорбоғида, ҳовуз бўйидаги супа устида ўтирар эдилар.

— Йўл азоби — гўр азоби, — деди Ҳожи хўрсиниб.

— Бошқалар сафардан семириб қайтганлар, — деди аъён тиржайиб, сўл кўзини қисиб, — йўлда ажаб-тавр ишлар содир бўлибдур, қулоғимга чалинди...

Ҳожи индамади, шу топда рўпарасидаги бир кўзи қисик аъённинг бурушиб кетган бўйни кўзига жуда хунук кўриниб кетди.

— Ҳай майли. Хўш, айтинг-чи, Маскоп подшоҳининг саройида не тавр гаплар бор?

— Тақсир, ҳозирги подшо Феёдур ёш бўлса доғи, девонаван, касалманд одам эркан, агар қазо қилса, ўрнига валиаҳд йўқ...

Кўкалдош Ҳожининг гапларига индамай қулоқ солиб ўтирди.

— Асилзода боёрлар Борисни хушламас эркан, алар тахтга ўз ёвуқларидин бир кимарсани ўтқизмоқчилар, — деди Ҳожи нафасини ростлаб олиб. — Борис подшо бўладими, бошқасими, биз учун барибир...

— Йўқ, барибир эмас, — деди Кўкалдош унинг гапни оғзидан олиб. — Борис доно ва қаттиққўл одам, қўйиб берса, Сибирни ҳам қўлга киргизади...

Кўкалдошнинг йўтали тутиб, гапи оғзида қолди. Меҳмон унинг нима демоқчи бўлганини билолмади. Ҳожи Москва подшоси ва унинг яқинлари ҳақида эшитган билганларини гапириб бергандан кейин, аъён:

— Хўш, Ҳожитархон қандай шаҳар экан, сизга ёқдими? — деб сўраб қолди.

Ҳожитархон — кичкинагина шаҳар, тепа устига

воқе бўлибдур, топилғусиз шаҳре бўлибдур. Ўрислар қалъани тиклабдурлар, черковлар қурибдурлар.

— Ҳожитархон улуғлари сизни яхши кутиб олдимми?

Мутавалли афтини бужмайтириб туриб:

— Бир бошдан гапуриб бера қолай, — деди. — Кемадин қирғоққа тушмай бурун, нўғой савдогарлар бизларни қуршаб олиб: «Сотатургон нимагиз бор?» — деб сўрайберди, аммо шаҳар акобири бир неча ясовуллари билан келиб, аларни қувиб йиборди ва бизларни кўриқлиб, тўп-тўғри Ҳожитархон шаҳар карвонсаройига олиб борди. Тонгласига карвонсаройга бир неча ўрис савдогар келиб, бизлардин юз сўмликча мол харид қилди. Аларнинг орасида наканагина, ўғри кўз, серсоқол бир одам олазarak бўлиб турар эди. Шу бўлса керак, деб тўп-тўғри оллига бордим. Бир гўшага чақириб: «Ёқут оласизми?» — деб сўрадим. Кўзлари ўйнаб, шошиб-пишиб: «Ҳа, олурман», деб айтди. Анинг кимлигини аниқ билгандан сўгин совғангизни бердим. У эса ҳамёнидан мапа бу туморни чиқориб топширди.

— Боракалло, — деди мезбон туморни олар экан. — Хўш, карвон аҳли ўртасида бизга қарши фитна гаплар бўлдимми?

Ҳожи қўйнидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқариб берди-да:

— Ҳаммаси ушбу қоғозга дарж этилган, аммо ошкор фитнаангиз гаплар эшитмадим, — деди.

Аъён қоғозни бир чеккага йиғиштириб қўйди-да, Ҳожининг бир ҳолатда бўлиб қолган, кесакдай башарасига тикилиб:

— Соғлиғингиз жойидами, нега рангингизда ранг қолмаган? — деб сўраб қолди.

— Эй, ҳолимга ҳамдуналар ¹² йиғлайдур, — деди Ҳожи кўнғил ёриб. — Беш кун бўлди, икки қулим қочиб тўхтади. «Ахтариб топинг», деб чор атрофга навқарлар йибордим, тополмай келдилар. Бириси кун есирим Захро оқсоч камширни ухлатиб, уйдан чиқиб қочибдур.

— Ҳай, аттанг, ёмон иш бўлибдур, — деди аъён ачингандай, лекин унинг афтидан ич-ичидан хурсанд бўлганлиги билиниб турарди. — Қидиртирмадингизми?

— Арқасидан одам йибориб охтартирдим, ҳеч ерда андин хабар тополмадим. Гумон қилурман: мазкур ишга Ибоннинг ошнаси ҳалиги савдогар мулла Шокир бош қўшган, акун.

— Бунга нима далилингиз бор? Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшинингги ўғри тутма, деган гап бор. Халиги савдогарнинг номини бекорга тилга олаверманг. Анинг зоти олий қошида хизмати бор.

— Тақсир, йўлга Маскоп вакили Ибон менга кўп бедодлиг қилле, эҳтимол, гўшингизга еткандур. Мен мазкур Ибон устидан зоти шаҳонага арзнома ёдим.

Мезбон нохушланиб, унинг қўлидан найча қилиб ўралган қогозни олди...

* * *

Бундан тўрт-беш кун илгари, қош қорайганда мулла Шокир Урганч саройига келиб, дарвозабондан қулжаллоб Бердиниёзни истаган эди.

— Хужрасида ўтирибдур, — деди юз-кўзини соқол босиб кетган, ирkit, бир кўзи гилай дарвозабон дўриллаб. — Бир-икки кундан кейин юртига жўнаб кетса керак.

— Жуда соз, — деди савдогар суюнгандек. У дарвозабонга бир мири ташлаб, қўранинг бир бурчагидаги хужра томон йўл олди.

Кумуш тапгага лик тўла хуржунининг кўзини тикиб ўтирган қулжаллоб савдогарни кўриши билан туриб таъзим қилди.

— Келинг, ака мулло, қани, бу ёққа.

— Олдингизга бир илтимос билан келдим, йўқ демасиз, — деб гап бошлади меҳмон нафасини ростлаб, тўрдаги кўрпачага ўтираркан.

Унинг қип-қизил юмалоқ юзи йилтиллер, кўзлари чақнар эди.

— Сиз илтимос қиласиз-ку, биз йўқ деймизми?

— Бир савоб иш қилиш керак. Бир муштинарини фалокат огзидан тортиб олиш керак.

«Савоб» деган гапни эшитгач, қулжаллобнинг қотма, серажин юзи бужмайиб кетди. У чўмичдай бурнини жийириб, бошидаги катта папахини тўгрилаб қўйди.

Мулла Шокир эса Заҳронинг бошидан ўтган воқеаларни, уни зolim хўжайин қўлидан қутқариш кераклиги тўғрисида узоқ гапирди.

— Умрингизда бир неклик қилинг, ўла-ўлгунингизча эслаб хурсанд бўлиб юрасиз, — деди меҳмон сўзининг охирида. — Шу бечора аёл бандиликдан озод бўлиб, гайридин бўлса-да, бир одамнинг никоҳига ўтсин,

— Эгасидан сотиб олинг-қўйинг-да.

— Эгаси сотмайди. Ҳожи Бахшилло қариганда ишқ-муҳаббат қармоғига илинибди. Заҳрони жони танидек яхши кўради экан.

— Бас, нима қиламиз?

— Заҳрони ўзингиз билан Урганчга олиб кетасиз. Биз йўлда уйингизга тушиб ўтамиз. Хамир учидан патир, олиб қўйинг-чи. — Савдогар чўптагини кавлаб, жаллобнинг кўзини ўйнатиб шиқиллатиб қўйди-да, йигирма тапга чиқариб олдиға қўйди.

— Бу — қийин иш. Агар Ҳожи билиб қолса, пайимни қирқади.

— Қарёқдан билади? — савдогар жаллобнинг қулогига энгашиб бир нима деб узоқ шивирлади.

— Яхши ўйлаб тонибсиз, шундай қилсак, ҳеч ким бизни қўлга тушуролмайдур, — деди Бердиниёз кулгисини тўхтата олмай. — Илоннинг ёғини ялаган одам экансиз.

Меҳмон унинг ганига хафа бўлмади. Кўзларининг ялтирашидан бу гап унга мойдек ёққанга ўхшарди.

* * *

Абдуллахон қабул маросимидан сўнг ўз хужрахосига кириб ором олди. Қартайган хон тез чарчаيدиган бўлиб қолганди. У шу салқин, нимқоронги хужрасига кириб, давлат ишлари тўғрисида бош қотирар эди.

Кармана вилоятининг ҳокими Искандар султоннинг ўғли бўлган бу хунук, кўримсиз одамни ҳеч ким бутун Туркистоннинг ҳукмдори бўлади, деб ўйламаган. Шайбонийлар уруғидан бўлган Искандар султон Бухородаги машҳур эшон Ҳожи Исом Жўйборийнинг содиқ муридларидан эди. Минглаб йилқилари, беҳисоб ерлари, уч юздан ортиқ қули бўлган бу эшон Мовароуннахрда энг нуфузли одам эди. Ғайратли, ақлли Абдулла ҳам отасидан ўр-нак олиб, бу эшонга юзлаб қўй, қорамол, чиройли қизларни назр қилиб турар, Бухорони фатҳ этиш учун қулай пайт пойларди. Орадан кўп ўтмай у жуда кўп аскар тўплаб, Бухорони қамал қилганда Ҳожи Исомнинг муридлари Бухоро хони Бурҳон султонни ўлдириб, шаҳар дарвозаларини унга очиб бердилар. ¹³

Тахтга ўтиргач, Абдуллахон Шайбонийхон уруғидан бўлган ўз рақибларининг ёстигини қуритди: Бароқхон, Бурҳон султоннинг авлодлари, ҳатто бешикдаги болалари, невараларига қатл эттирди. Қилич кучи билан бутун

Ўрта Осиёни забт этиб, ягона давлат қурди. Темур ўз пойтахти Самарқандни қандай безатган бўлса, Абдуллахон ҳам бошқа шаҳарлар ҳисобига Бухорони шундай безатди: қарвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, тим ва тоқлар солдирди, у ўзини Москва подшоҳи билан беллаша оладиган даражада куч-қувватга эга деб ҳисобларди.

Абдуллахон ҳозир зарбоф тўшакка ёнбошлаб, тирсагини юмалоқ кимхоб ёстиққа тираган ҳолда Борис Годуновнинг ўзбек тилига таржима қилинган ёрлигини кўздан кечиарди.

«Сен, Абдуллахон, бундан сўнг подшоҳимиз олдидаги гуноҳларингни ювиб, бизнинг улуг ҳукмдоримизга элчи билан ёрлиқ юборганинга унинг подшолик унвонини мукаммал ёзишни одамларингга буюр!»

Буни ўқиб, Абдуллахоннинг зардаси қайнаб кетди: «...Гуноҳларингни ювиб...» эмиш. Ҳм... Маскоп подшоҳининг отабеги менга танбеҳ бермоқчи бўлади, менга ўргатмоқчи бўлади,— деб ўйлади хон тишларини гичирлатиб.— Мени ҳам ўз подшоси янглиғ овсар деб ўйлайди шекилли, баччағар!»

«Бундан сўнгги тилагим шу: худо марҳамати билан улуг Русь подшоҳига Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори бўлган шоҳимизга бош уриб илтимос қилурманки, у билан сен, Абдулла, яхши алоқа боғлаб туринглар».

Бу сатрларни ўқиб, хон ёрлиқни улоқтириб юборди: «Қозон ва Астрахань подшоҳи эрмиш! Ҳа, баччағар! Таги наст Борис мендек улуг хоқонга насиҳат қилишга журъат этибди! Ўзини катта олиб, менинг елкамни қоқиб, яхши бола бўл, бизнинг подшо билан ёқалашма, ошна бўл, демоқчи бўлади-я! Бунинг устига, Маскоп вакилининг менинг ҳузуримда беадаблик қилганини айтмайсизми?»

Абдуллахон юмалоқ зарбоф болишга ўнг тирсагини қўйганча, ҳаёл суриб кетди. Тутун сингари аччиқ ўй ва фикрлар унинг бутун вужудини заҳарлаган эди. Ёстиқ тагидан Кучумхоннинг юборган ёрлигини олиб яна бир карра ўқиб, иззати нафси бир оз таскин топгандай бўлди. Бу ёрлиқ хушомадгўйлик билан ёзилган, унда Кучумхон ўзининг Абдуллахонга қариндош эканини эслатган ва ёрдам сўраган эди.

«Таваккал қилиб, Кучумга ёрдам учун аскар юборсаммикан? У вақтда Борис қозоқ султони Таваккални бизга қарши қайраб солиши мумкин. Таваккалхон белга тепиши турган гап,— деб ўйлади у. Кўнгли ҳали мувозанатга келмаган тарозига ўхшаб, қайси томонга огиш-

ни билмай турарди.— Москва билан дўст бўлиб, у билан бўладиган савдо-сотиқни кучайтирсак, менинг ўзим ҳам, савдогарлар ҳам катта фойда кўрамиз. Москва бозорларида моллари чаққон бўлган хунармандларнинг ҳам иши кушойиш топади. Агар Москва билан алоқани узиб, таваккал қилиб, Кучумхонга ёрдам юборилса, Таваккалхон почамиздан олади. Қазак ўрисларга қарини уруш қилиш жуда маҳол, лекин Сибирдаги бир ховуч руслар тор-мор қилинса, аскарбошиларнинг қўйин-қўнжи тўлиб келади, хазина бойийди».

Хоннинг боши қотиб, калаванинг учини тополмай қолди. У қарс уриб, эшик оғасини чақирди. Икки букчайиб кирган эшик оғасига ўшқириб:

— Ясовулбоши шу ердами? — деб сўради.

— Ҳа, тақсир, шу ердалар, ўз баргоҳларида Хожан Калон жаноблари бирла суҳбатлашиб ўтирибдилар.

— Чорла икковини!

Орадан кўп ўтмай хоннинг хужрасига ёши етмишларга бориб қолган бўлса-да, чертса икки бетидан қон томадиган Хожан Калон эшон тасбеҳ ўгирган ҳолда кириб келди. Тирсагини лўлага қўйиб, ёнбошлаб ётган хон ўрнидан туриб таъзим қилди-да, пирига жой кўрсатиб ўз ўрнига ўтирди. Эшоннинг орқасидан кирган от юзли, катта бурни қийшиқ ясовулбоши қилич-қинини авайлаб ушлаганча кавуш ечадиган жойда чўққайди. Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг:

— Бугун суҳбатингизга мушарраф бўлиб, маслаҳатларингиздан баҳраманд бўлмоқни истаган эдим,— деди хон тавозе билан.— Сихат-саломат юрибдурларму?

— Алҳамдулилло,— деб жавоб қилди эшон қироат билан,— сояи давлатингизда сихат-саломат юрибдурмиз, сиздан миннатдор бўлган бутун фуқаро дуойи жонингизни қилиб ётадурлар. Биз хизматингизга тайёрмиз.

Хон миясини говлатган фикрларини ўртага ташлаб, улардан маслаҳат сўради.

Урушга тўймаган ясовулбоши Кучумхон тарафдори бўлган, ўлжа пайида юрган таваккалчи саркардалар гуруҳидан эди. Кейинги вақтларгача бу гуруҳга хусни таважжуҳ бўлмаган хон энди бирдан унинг тарафдори бўлиб қолганини тушунган ясовулбоши Кучумхонга ёрдам беришни маслаҳат кўрди.

Хожан Калон ҳам унинг гапини маъқуллаб:

— Орий, рост айтадурлар, ясовулбоши жаноблари,— деди виқор билан.— Кучумхондек бир султони муслимин ёрдам илкни узат, деб илтижо қилган экан, рад

қилиб бўлмас. Қучумхон мажусийларни ислом динига даъват этса, аскарлар бирла муллаларни юборгусимиздир, зероки... — кунда оз-оздан тарёк истеъмол қиладиган эшоннинг йўтали тутиб, гапи оғзида қолди.

Ясовулбоши таъзим қилиб:

— Каминани кечирсинлар, — деб қўйнидан бир қоз чиқарди ва бош эгиб уни хонга узатди. — Вакилимиз Ҳожи Бахшиллонинг арзномаси. Қабул чоғида сиз аълоҳазратнинг ҳузурларида беадаблик қилган Ибон йўлда элчиларимизга ситам ва бедодлик қилибдур, йўлда Ҳожининг есирини тортиб олибдур...

Хон унинг гапига қулоқ солмай, мутаваллининг арзномасини ўқинга киришди. Ўз ҳузурида беадаблик қилган Иванга нисбатан газаби борган сари ортиб, ундан ўч олиш хисси алангаланди.

— Ҳа, баччагар, — деб сўкинди хон. — Бизнинг вакилимизни шунчалик беҳурмат қилган ажнабийни биз жазосиз қолдирсак яхшими?

— Яхши эмас! — дўриллади ясовулбоши.

— Жиноятни жазосиз қолдирмоқ жоиз эрмас! — мингирлади эшон.

— Бориснинг малайига ўзимизни кўрсатиб қўйинишмиз керак, — деди хон газаб билан. — Вакилимизни ҳақорат, ҳузуримда бизга беадаблиг қилган ўшал Ибонни дарҳол зиндонга солиб, занжирбанд қилинсин!

Ясовулбоши ўз қулоқларига ишонмай, иккиланиб:

— Ҳазрат, бу одатга хилоф... Элчилар дахлсиз-ку, — деб хириллади.

Хон даргазаб бўлиб:

— Ўчир товущингни! — деб бақирди. — Менга ўгит берадиган сен бормидинг ҳали! Фармонимни дарҳол бажо келтир!

— Бош устига, аълоҳазрат!

Ясовулбоши сапчиб ўрнидан туриб, қилич-қинини ушлаганича, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

* * *

Қўл-оёғи занжирбанд бўлган Иван Бочков икки кундан бери оғзига туз олмай гумбаз тахлит қилиб солинган зиндонда ўтирар, чорбурчак гиштлар нам тортиб, деворлардан рутубат ҳиди анқиб турар, ер остидан инграган бир овоз эшитиларди.

Юзининг қизили кетиб, қовоқлари шишинқираган

Иван Бочков похол устида қимир этмай ўтирганча, хаёл дарёсига ботар: Москвадаги уйи, онаси кўз олдида гавдала нар, ёшлик чоғлари эсига тушиб, юраги мумдек эриб кетарди. Унинг зиндонга тушиб қолиши бемаъни, тасодифий нарсаса ўхшар, ҳозир биров эшикни очиб, уни кўчага чиқариб юборадигандай туюларди. Бироқ орадан икки кун ўтгач, тарвузи қўлтигидан тушиб, юрагини ноумидлик илони кемира бошлади.

«Ўз мақсадига эришиш учун дарё-дарё қон оқизишдан тоймаган, асирларнинг каллаларидан миноралар ясатган бу ёввойи хондан ҳар нарса кутса бўлади, — деб ўйлади Бочков. — Майли, у жаллод мени Регистонда тиз чўктириб, қўлимни орқамга боғлатиб, қўйдек сўйдирсин, ўлимдан қўрқмайман, ўз жонимга ачинмайман, фақат кимсасиз қоладиган онам билан душман қўлида азоб чекаётган Заҳрога ачинаман».

Заҳрони эсга олиш билан риёкор Ҳожининг хунук башараси, чўққи соқоли кўзига кўришиб кетди: «Ҳа, каззоб, — деб сўкиниб қўйди у. — Одам қиёфасидаги бўри! Бўри бўлмаса, шундай позанинга қўл кўтарадими?...» Қани энди шу топда у хиёнаткор олдида пайдо бўлиб қолса-ю, занжирбанд оғир қўли билан бошига бир уриб, миясининг қатигини чиқарса!

Эшик орқасидан бир нарсанинг шиқирлагани эшитилди. Иван сергакланиб эшик томон қараб қолди. Катта бурама қулфни очиб, белбоғига бир талай калит осиб олган зиндон қоровули ичкари кирди, унинг орқасида ойболта ушлаган бир сарбоз турарди.

Қош-қовоғидан қор ёғиб турган қоровул:

— Тур ўрнингдан, — деб бақирди. Юр биз билан!

«Мени қаерга олиб борар экан бу вахшийлар! — деди ичида Иван кишанларини шақирлатиб ташқарига чиқаркан. — Ё азиз-авлиёлар, қўлланг, мадад қилинг, юртимга эсон-омон етиб олсам, сизларнинг муборак арвоҳларингиз учун бир пудлик шам ёқаман, мадад беринг!»

Соч-соқоллари ўсиб кетган, жулдурвоқи маҳбусларни сарбозлар ҳайдаб Регистонга олиб келдилар. Бозор қуни бўлгани учун майдон одам билан гавжум, олағовур эди. Маҳбуслар серкатнов йўлининг бир чеккасига рўмолчаларини олдиларига ёйиб чўққайдилар.

Иван бошида бу ҳодисанинг маъносини тушунмай, анча вақтгача ҳайрон қолиб ўтирди. Ўткинчиларнинг баъзилари маҳбусларга чақа пул ташлаб ёки нон қўйиб кета бошлаганларидан кейин бунинг маъносини тушуниб олди: «Э,

бу шўрликлар халқнинг хайр-садақаси билан кун кўрар эканлар-да», деб ўйлади у.

Орадан кўп ўтмай, бир аёл паранжисининг орасидан қоқшол қўлини чиқариб, Иваннинг тиззасига битта нон қўйди-да:

— Бу бечора узоқдан келган мусофирга ўхшайди. Шўрликнинг онаси бордир, хотини, бола-чақаси бордир. Э худо, бандаларингга ўзинг раҳм айла... — деб жаврай бошлади.

— Тезроқ ўт, кампир, — деб ўшқирди бир сарбоз елкасидаги ялтироқ ойболтани қимирлатиб қўйиб.

— Кўп бақираверма, сендан кўрқадиган одам йўқ, — деб ўдағайлади кампир маҳбуслар олдидан кетаркан.

Тушгача Иванга яна иккита нон ва бир мири садақа тушди.

IX

Абдуллахон ҳар куни эрталабки зиёфатдан сўнг ўз вазирларини қабул қилиб, уларнинг маърузаларини тингларди. Бошлаб Кўкалдошни қабул қилди. Хоннинг энг ишончли одами бўлган бу аъён қартайиб қолган, унинг устидаги йилтироқ зардўзи чопони букчайган гавдасига сира ўтиришмас, у худди боғдаги кўриқчига ўхшаб қолганди.

— Аълоҳазрат, — деди у зарбоф тўшак устида чордана қуриб ўтирган хоннинг ёнига чўкка тушиб. — Нохуш бир хабар келтирганим учун афв сўрайдурмен.

— Қандай хабар? — деди хон сабрсизланиб.

— Кеча Хожа Баҳоваддин қишлоғида бўлган хунармандлар сайлига хуфиялар юборган эрдим, — деди Кўкалдош товушини пасайтириб, гўё унинг галини биров эшитиб қоладигандек. — Шойи ва адрасбофлар кеча Баҳоваддин қишлоғига чиқибдурлар...

Хон афтини буруштириб, бурнини жийириб қўйди. Хунармандларнинг сайилга чиқиб туришлари оддий ҳодиса бўлиб, бундан давлат учун ҳеч қандай хавф-хатар йўқ эди.

— Оғзи катта косиблардан бири, Хожа Наврўз дегани Маскоп вакилининг қамалишидан афеусланиб, ясовулбоши ҳақида ҳақоратомуз сўзлар айтиб, ҳамкасблари орасига гўлгула солибдур...

Хон Кўкалдошнинг ҳикоясига диққат билан қулоқ сола бошлади.

Жума куни шойибофлар Баҳоваддин қишлоғига гули сурх¹⁴ сайлига чиққан эдилар. Дахма орқасидаги катта дарахтзорда ҳар қайси касб-хунар эгаларининг ўз супаси, ўз ўчоғи, қозон-товоғи бўларди. Қатор-қатор садақайрағочлар яшнаб, гуллар очилган маҳалда хунармандлар тўпланиб шу ерга чиқардилар. Бундай пайтларда бу ер жуда гавжум бўлар, богнинг ҳар тарафидан хушчақчақ овозлар эшитиларди.

Ўзларининг энг яхши либосларини кийган саллали шойибофлар узун дастурхонга даста-даста қилиб қўйилган нонларни ушатиб, пиёлалардаги шиниларга ботириб еб ўтирар, бўз чопон кийган кўк саллали халфалардан тўртта-бештаси елиб-югуриб уларнинг хизматини қилар, ўчоққа олов қалаб, овқат пиширар эдилар.

Илгари шойибофлар гули сурх сайлига чиққанларида айри-айри гуруҳларга бўлиниб кетар, ҳар ким ўз жўралари билан ўтирар, чақчақлашарди. Бу сафар ҳамма хомуш, гўё азага келган кишилардек у ёқ-бу ёқдан секин гаплашишар, аммо миялари фақат бир нарса билан — бозорнинг касодлиги тўғрисидаги фикр билан банд эди.

Абдуллахон Кучумга ёрдам бериш ниятига тушгандан кейин катта савдогарлар Россияга кетадиган шойикимхобни харид қилмай қўйдилар. Сибирь бозорларида чаққон бўлган ип газлама, бўзнинг нархи ошди. Адрасбоф-шойибофлар ташвишга тушиб қолди.

Тўрда атлас кўрпача устида баланд бўйли, қоп-қора соқоли кўкрагига тушган бақувват чол — шойибофлар оқсоқоли Бобо Ҳайдар виқор билан ўтирар, ёнидаги ушоққина оппоқ соқол кишидан рисоладаги баъзи дуоларнинг мафхумини сўрар, у эса мингиллаб жавоб қиларди. Ўз дардлари бошларидан ошиб ётган косиблар эснашдан ўзларини зўрга тийиб, чолнинг минг марта чайналган гапини тинглардилар. Ҳартугул, орадан кўп ўтмай, белларини тангиб хизмат қилаётган халфалар сопол товоқларда ош торта бошладилар. Ош келгандан кейин чол гапдан тўхтади:

— Аввал таом, баъдаз калом, — деди у енгини шимарар экан, — қани, ошга қарасинлар.

Ҳамма индамай овқатни тушира кетди, ора-сира битта-яримта гап эшитилиб қоларди. Овқат ейилиб, фотиҳа ўқилгандан кейин коса-коса шарбат ичилди.

Пастроқда ўтирган калласи хумдай серсоқол, кўзлари чақчайган Хожа Наврўз гап бошлаб:

— Тақсир, касб-коримизнинг кушойиши учун ҳам бир фотиҳа ўқинг, — деди.

Узун дуодан сўнг ҳамма юзини, соқол-мўйловини сийпагач, Хожа Наврўз тагдор қилиб гапирди:

— Бозоримиз касод, ишларимиз юришмай қолди, ҳукуматдорлар бепарво...

— Ҳаммаси ўз феъл-хўйимиздан, — деди чол.

— Рост, ҳаммаси ўзимиздан. Ўзимиз тенса-тебранмас, ўлгудек гайратсиз одамлармиз. — Хожа Наврўз борган сари қизишиб гапирарди. — Ўзимиз ҳаракат қилмоғимиз керак, ота-боболар: «Ҳаракатда баракат», деганлар. Бола йигламаса, она сут берадими?

— Нима қил дейсиз ахир, — деди оқсоқол безовталаниб. Ҳамма жим бўлиб, гапга қулоқ сола бошлади.

— Ясовулбоши оқ подшонинг чонарини зиндонга тикиб қўйди. Маскоп кетаман, деб шайланиб турган савдогарларнинг йўлини тўсди, ҳамма касофат шунда. Улуғларимиз хон олдига бориб, остоналарига бош уриб, бозор йўлларини очиб қўйишини илтимос қилсалар бўлмайдими? Биз нега индамай турамыз? Нега?..

— Бас қилинг, Хожа Наврўз, оғзим бор, деб ҳар нарсани гапираверасизми? Маскоп вакили билан нима ишингиз бор?

— Қачонгача тилимизни тиямиз? Қадимги Бухоро қосиблари қўлига яроғ олиб, ҳақларини талаб қилар эканлар. Ҳайф бизларга! Ўша мард ота-боболарга иснод келтиропмиз. Ҳеч бўлмаса кўчманчи қипчоқлардан ибрат олсак бўлмайдими! Орол қипчоқлари қўлларига яроғ олиб, Тўқберди манғитни ҳайдаб юборибдилар, ўзларига ўзлари хон, ўзлари бек бўлибдилар.

— Қўйинг мунақа гапларни! Бошингизга бало бўлади! Ундан кўра, чақчақлашиб ўтирсак бўлмайдими? Келинг, вақтичоғлик қилайлик.

— Бозоримиз касод бўлгандан кейин кўнгилга вақтичоғлик сиғадими? — деди чол мингирлаб.

— Хожа Наврўз гапнинг очигини айтди-қўйди, кўнгилмиздагини гапирди, — деди бир қосиб. Ҳамма ҳаяжонга келиб, унинг гапини маъқуллай бошлади, говур-гувур кўтарилди.

— Бас қилинг! — деб бақирди Бобо Ҳайдар жаҳл билан.

Бобонинг обрўси шу қадар зўр эдики, унинг шу гапи қайнаб турган бир қозон сувга қуйилган бир пиёла совуқ сувдек таъсир этди. Ҳамма бирдан жимиб қолди.

— Можарони тинчлик йўли билан бартараф қилса бўлади, — деди у бақрайиб қараб турган ҳамкасбларига кўз югуртириб. — Бу ишни бизга қўйиб беринг. Биз бошқа ҳунармандлар оқсоқоллари билан гаплашиб олайлик. Агар улар гапимизга кўнсалар, ҳар бир касб эгаларидан биттадан вакил сайлаб, хон олдига юборамиз. Улар зоти олийга арз-додимизни етказсинлар.

— Тўғри, тўғри!

— Шундай бўлсин.

Ҳамма оқсоқолнинг гапини бир оғиздан маъқуллади. Шундан кейин қосибларнинг кўнгилли таскин топиб, чиройлари очилди...

Хон Кўкалдошнинг ана шу воқеа ҳақидаги ҳикоясини эшитиб хўрсиниб қўйди.

— Ҳунармандларнинг оғзига бурув солиб қўймак керак экан, — деди у кўзини чақчайтириб.

Кўкалдош хоннинг сўзини ўзича тушуниб:

— Нима, ўша Хожа Наврўз билан бир-иккитасини зиндонга қаматиб қўяйми? — деб сўради.

Хон чуқур ўйга толди. Яккам-дуккам соқолини қашлаб туриб:

— Йўқ, — деди бир оздан кейин. — Бу билан биз уй-қуда ётган илоннинг бошини кўзгатиб қўябиз. Яхшиси, билмасликка солиб кетабериш керак.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Карманадаги лашкаргоҳда бундан ҳам даҳшатли бир воқеа юз берди. Бу ерда турган чериклар Тошкентга жўнаш тўғрисида фармон олган эдилар. Одатда сафарга чиқишдан олдин ясовулбоши аскарларини кўрикдан ўтказиб, уларнинг қурол-аслаҳалари ва кийим-бошларини кўздан кечириб эди.

Ясов тортиш маҳалида найман уруғи билан мангитлар ўртасида низо чиқиб қолди. Мангитлар мўғтабар ўрин ҳисобланган сўл қанотда туришни истадилар. Бироқ Ота найман бунга йўл қўйишни истамади.

— Бизнинг ота-боболар жуангарда ¹⁵ турган, сиз мангитлар доим бурунгарда ¹⁶ турар эдингиз, — деди у қатъий қилиб.

— Нима, биз сўл қанотда туришга лойиқ эмасмизми? — деб ўдагайлади Халил мангит. Қорақўл телпак остидан унинг чақир кўзлари ўт сочарди. Энгига аъло мовутдан камзул, оёғига упука этик кийган бу барваста одам худди кураш майдонига қадам босган паҳлавондек кўкрак кериб, кумуш сопли қиличнинг дастасидан ушлаб турарди.

— Хуросон урушида Сабзаворга биринчи бостириб

кирган ким? Биз — мангитлар! Машҳад қалъасини қамаб, уни босиб олган ким? Биз — мангитлар! Жуанғарда туриш бизга муносиб.

Икки мингбоши сўкишиб қолиб, қиличларини қиндан чиқаришди. Агар ясовулбоши ўртага тушиб, қилич билан уларни ажратиб қўймаганда, қон тўкилиши турган гап эди.

Жанжал бартараф бўлгач, ясовулбоши сараскарларни койий бошлади:

— Черикларнинг оёғи бут эмас, баъзилар этик ўрнига чориқ кийган. Шу алфозда Сивирга бормоқчимисизлар ҳали! Балли-е!

— Бормаймиз Сивирга! Истасанг ўзинг бор! — деган нидолар эшитилди чериклар орасидан.

— Ким у бормаймиз деган? Мард бўлса, олдинга чиқсин.

Найманлар ва мангитлар қовоқлариини солиб, қўллариди найзаларини маҳкам ушлаганларича жндамай турардилар.

Ясовулбоши уларни сўкиб, қўриқни бир ҳафтага кечиктирганини билдирди ва ўзи Бухорога от чоптириб кетди.

Абдуллахон бу кўнгилсиз воқеани эшитиб, бошини чангаллаб қолди. Саф тизишда мингбошилар орасида чиққан бу низо умумий норозиликнинг бир кўриниши экани унга аён эди. У ўз хужрасига кириб, юз берган воқеаларнинг мағзини чақмоқчи ва ундан ўзича бир хулоса чиқариб олмоқчи бўлди, юмалоқ кимхоб лўлага ўнг тирсагини қўйиб, оёғини чўзди-да, чап қўли билан топ-тоза қилиб қиртишланган бошини қашиб ўйга толди. Бош қотирган сари ўйлари мушук юмалатиб ўйнаб юрган бир копток индай чуваларди. Деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар тиңчиликни, турли мамлакатлар билан савдо-сотиқни кучайтишни истардилар, ўлжаталаб сардорлар эса — урушни. Тарозининг қайси палласига ўз қарор тошини ташласа экан? «Кўзим очиклигида аҳвол шу бўлса, ўлимидан кейин нима бўлади? — деб ўйлар эди у. — Мендан сўнг ўғлим Абдумўмин бу улуг давлатни ўз қўлида асраб тура олармикан? Худо билади! У ўз душманларини усталик билан бартараф қилишни, вилоят устида сиёсат тошни юмалатиб, халқни даҳшатга солишни билади. Ёшлигида, менинг ёнимдалигида рақибларимни қандай қириб ташлаганимни кўрган ва шу руҳда тарбият топган, аммо ободончилик бобида қилган ишларимни, аҳли дин ва хунар аҳли, савдогарларга қилган яхшилигимни кўрмади, зулмимни кўрди-ю, адлимни кўрмади».

У Балхда ҳоким бўлиб турган золим ва калтафаҳм ўғли тўғрисида ўйларкан, юраги сиқилиб, зардаси қайнаб кетди. Хунобгарчиликдан қутулиш учун шаробдорини чақириб, бир коса шароб келтиришни буюрди.

Х

Устидаги зар чопони оғирлик қилгандек, Қулбобо букчайиб, ҳассасига таянган ҳолда зинадан чиқиб, ясовулбошининг девонхонасига кирди. Ўрнидан туриб қаршилаган аъёнга:

— Сизга... айтатурган муҳим... гап бор, — деди у ҳарсиллаб. — Бундан бир ой муқаддам... Таваккалхон қошига Маскопдан элчи келиб тўхтабдур... қимматбаҳо тортиқлар келтирибдур. — У нафасини ростлаб олиб, қалтираган қўли билан қўйнидан найча қилиб ўралган қоғоз чиқарди-да, ясовулбошига узатди. Ясовулбоши кўзларини катта очиб, номани қийшайиб қолган сумақдек бурни тагига келтирди. Қулбобо Кўкалдошнинг махфий даракчиси юборган маълумотномани ўқир экан, унинг қип-қизил чўзинчоқ юзи яна чўзилиб кетди.

— Бу хабарни дарҳол зоти олийга эшиттирмоқ зарур, — деди дўриллаб.

— Бугун эрмас. Зоти олий хужраларида ором олмоқдалар. Назаримда, кайфлари жойида йўқ.

— Андоқ бўлса, тонгла ўзингиз эшиттиргайсиз.

— Йўқ, бул ишни сиз ўз зиммангизга олинг, зеро, мен бир нохуш хабар келтириб, кайфларини буздим.

Икки аъён хоннинг зардасини қайнатадиган бу хабарни унга эшиттиришни ва шу билан унинг кўзига шумшук кўринишни истамасди. Кўпни кўрган ҳийлакор Қулбобо Кўкалдош ҳарбий ишни яхши билган, лекин сиёсат ва раёсат ишидан беҳабар бўлган ясовулбошини авраб, уни, ўз гапига кўндирди.

— Агар онҳазрат назарида эътиборим зўр бўлсин десангиз, бул номани ўз илкингиз бирла топиштиринг. Бошда зоти олий бир оз хафа бўлсалар доғи, кейин сиздан беҳад хурсанд бўлурлар. Бул маълумотни ўз даракчиларим орқали олдим, деб айтинг...

Қулбобонинг кейинги гапи ясовулбошига манзур бўлгани учун шилқ этиб туша қолди.

Дарвоқе, қозоқ султони Таваккалхон ҳузурига Москва элчиси Вельямин Степанов қимматбаҳо тортиқлар билан келган эди. Бу вақтда Таваккалхон арча дарахтлари би-

лан қопланган Олатов этагидаги яйловга ўз ўтовини қурган, бийлар, ботирларнинг ўтовлари унинг ўртадаги оқ ўтовини гавҳар атрофини ўраган инжу доналаридек қуршаб олган эди.

Элчи Вельямин қарчиғайчилар, баковул, ясовуллар қуршовида дабдаба билан хон қароргоҳига етиб келди, кенг яғринли норгул Исмоил ботир югуриб бориб, отининг жиловидан ушлади.

Қўнғир соқоли, мовий кўзли, ёши анчага бориб қолган бўлса-да, ёш йигитга ўхшаган хушчақчақ Вельямин Степанов эпчиллик билан ўнг оёғини эгардан ошириб, ерга тушаётганда Исмоил ботир бир қўли билан кумуш узангисидан ушлаб турди.

Сутэмгенбий ва Қулмамат элчи Вельямин билан кўришиб, улар ҳамроҳлигида хоннинг ўтовига йўл олишди. Оқ ўтовнинг ланг очик ўймакор эшиги ёнида икки ботир соқчилик қилиб турарди.

Яшил ипакдан тўн кийган, қийиқ кўзли, юзи кепчикдек хон тўртбурчак кимхоб тўшак устида имом Бўрибой Ҳожи билан суҳбатлашиб ўтирарди. Вельямин остона ҳатлаб ичкарига киргач, хон ўрнидан турди-да, у билан қўл бериб кўришди ва ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди. Сўл томонда Сутэмгенбий билан Исмоил ботир (у элчининг ҳамроҳларини бошқа ўтовларга жойлаштириб бўлгандан кейин кирган эди), ўнг томонда имом билан Қулмамат элчи ўтирди.

Хон Вельямин билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Москва подшоҳи Борис Годуновнинг соғлиғини сўради.

— Худога шукр, эсон-омон юрибдилар. Сизга Борис Годунов жанобларининг ёрлиғини ва совғаларини келтирдим,— деди элчи русчалаб. Элчи Қулмамат унга таржимонлик қилиб турди.

Таваккалхон пишиллаб ёрликни қўлга олди-да:

— Афсуски, саводим йўқ-да, шундай улуг зотнинг ёрлиғини ўзим ўқиш бахт-саодатидан маҳрумман. Майли, кейин ўқитиб, жавобини ёзармиз,— деди.— Хўш, менга не совғалар келтирдинг?

Москва ҳукмдори қозоқ султони Таваккалхонга кейинги вақтда Шарқ мамлакатларига чиқарилиши ман қилинган совут-қалқон, қурол-яроғ, сувсар терилар, қарчиғай-лочинлар юборган эди. Тортиқлар ичида қимматбаҳо мовутлар, бир бочка шароб-ноб ва бошқа нарсалар ҳам бор эди. Ёш хонга лочинлар билан майда пўлат ҳалқа-лардан тўқилган ялтироқ совутлар, совут устидан кийи-

ладиган калта энгли қизил атлас курткалар манзур бўлди. Унинг қийиқ кўзлари чақнаб, гўштдор юзи ёришиб кетди. Бошидаги учли тақясига кичкинагина салла ўраган чўққисоқол имом Бўрибой Ҳожи маккор кўзларини қисиб пўлат совутлар билан бошқага нохушлик билан қараб қўйди.

Орадан бир неча вақт ўтгач, хон ўз рўпарасида ўтирган Исмоил ботирга билинар-билинемас кўз қисиб қўйди. Бу вақтда имом ўнг томонида ўтирган Сутэмгенбийга афтини буриштириб бир нарса дейётган эди. Исмоил ботир ўрнидан туриб, ташқарига чиқди-да, беш-олти дақиқадан сўнг бир баҳона билан имомни чақириб олиб чиқиб кетди. Ўтовда хоннинг яқинларидан Сутэмгенбий билан Қулмамат элчи қолди.

— Мен мулла Бўрибойга инонмайман, афтидан, у Абдуллахоннинг айғоқчисига ўхшайди. Бу ердаги гапларни Бухоро хонига етказиб туради. Афсуски, унга қарши чора кўришга ожизман. Абдулланнинг итига «кет» деб бўлади-ми! — деди хон Қулмамат элчига юзланиб.

Баковул дастурхон ёзиб, товоқларда бешбармоқ келтирди, аёкчи кумуш қадаҳларга шароб қуйиб, ўтирганларни сийлади. Ўтов устидаги наматнинг четлари кўтариб қўйилган, салқин ўтовга шамол тизза бўйи келадиган хушбўй ўтларнинг ҳидини келтирар, узокдан отларнинг нишқиргани эшитиларди.

Бир-икки қадаҳдан шароб ичиб олгандан кейин элчи Вельямин ўзини мастликка солиб:

— Сен ҳар қанча ёрдам сўрасанг, биз йўқ демаймиз,— деди хонга кўзларини сузиб.— Борис Фёдорович сенинг ботирлигинг, меҳмондўстлигингни ҳар вақт мақтайди. Таърифингни орқаворатдан эшитган-да... Биз биламиз, Бухоро хонининг тааддиси жопингга теккан, сен унинг панжасидан қутулиб, ўз бошингга мустақил бўлиб олишни истайсан. Бу бобдаги ҳар бир ҳаракатингни биз қўллаб-қувватлаймиз.

— Раҳмат, ого. Отам Шигаё Абдуллахоннинг хизмати-ни қилиб, ундан яхшилик кўрмади. Бухоро хони бошига иш тушганда отам билан мен ёрдамга чақирарди. У Хоразмни бизнинг кўмагимиз билан олган.

— Мана, энди кимлигингни кўрсатишга вақти соат етди. Олган маълумотларимизга кўра, Абдуллахон Кучумхонга ёрдам учун аскар юбормоқчи. Фурсатдан фойдаланиб, Тошкентни забт эт. Қўрқма, орқангда биз бор, Абдуллахон билан беллашиб кўр.

Шу пайт ўтов яқинидаги бир от қаттиқ кишнаб юборди. Абдуллахон билан бўладиган тўқнашиш манзарасини

кўз олдига келтириши билан Таваккалхоннинг мастлиги тарқалаб кетди. Хўп ичиб олиб, бир сўйил билан айиқ овига чиққан овчи узокдан лапанглаб кетаётган айиқполвонни кўриши билан ҳушига келиб, сўйилни ташлаб қочгандай, Абдуллахоннинг номини эшитиб, ёш хон бирдан ҳовридан тушди.

— Абдуллахон билан урушиш ҳазилакам иш эмас. У қирқ йиллик тажрибага эга, жанг кўрган саркардалари кўп.

Вельямин унинг авзойига қараб, кулимсиради-да:

— Биз ишонамизки, Абдулла сени кўмакка чақирса, сен таклифини рад этасан, биз сенинг бу ишга аралашмай, ҳолис қолишининг истар эдик. Кўзингни оч, Таваккалхон! Агар сен билан бизни Абдулла худди қўчқорлардек уриштириб қўйса — кимнинг боши ёрилиб ҳалок бўлиши аввалдан маълум.

— Йўқ, энди у аввалгидек шохимга мой суриб мени урушга сололмайди. Абдуллахонга хизмат қиладиган аҳмоқ йўқ энди. Орқамда сиздек оғаларим турганда мен Бухоро хонидан нега қўрқай? Маскопнинг улуг князига бориб айт, мени ўз қаноти остига олсин.

— Ана энди эсингни йиғиб олибсан. Шу сўзларингни эшитса, Борис Фёдорович оғзингдан ўпарди. Илтимосингни мен улуг подшога, Русь ҳукмдорига етказаман...

Таваккални Абдуллахон таъсиридан тортиб олиб, у билан дўстлик муносабатини ўрнатиш учун юборилган элчи суяниб, терисига сигмай кетди, елкасини босиб турган оғир юк бирдан тушиб кетгандек бўлди...

Абдуллахон Бўрибой Ҳожин юборган маълумотномани ўқиркан, юзи докадек оқариб, қуйи лабини тишлаб қолди. Гарчи айғоқчиси, Вельямин билан Таваккалхон нима тўғрисида гаплашганини билолмай қолдим, деб ёзган бўлса-да, Абдуллахон уларнинг нималар тўғрисида гаплашишлари мумкинлигини биларди: «Борис уста шахматчи сингари асб юриш қилиб, кишт, деяпти. Чекиниш керак. Ҳамма режаларимни барбод қилди лаънати! Бу муаммони ақл калити билан очиб бўлади, қилич кучи билан эмас», деб ўйлади у.

* * *

Москва вакилининг зиндонга солиниши мулла Шокирни ташвишга солиб қўйган эди. У бошда меҳтарнинг олдига бориб, савдогарлар номидан Иванни қут-

қазишни илтимос қилмоқчи бўлди, чунки Россия билан бўладиган савдо алоқаларининг тақдири шу масалага боғлиқ эди. Бироқ ўйлаб-ўйлаб, бу фикридан воз кечди.

«Мен кимману меҳтар жаноблари ким? Ер билан осмон! У киши билан ҳисоб-китобни тугатганман, энди қайси юрак билан ҳузурларига бориб: «Москва вакилини қутқаринг», деб айтай? Зотан, бу мушкул масалани ҳал қилиш унинг қўлида эмас, хоннинг ихтиёрида. Яхши-си, Муҳаммадалибек қошига бориб, маслаҳатини олай».

Элчи Муҳаммадалини йўл қақиб қўйган, бир неча кундан бери ўз меҳмонхонасида дам олиб ётарди. Сафардоши мулла Шокирни кўриши билан юзи ёришиб, ўрнидан туриб ўтирди:

— Келинг, мулла, сизни фаришта олиб келипти, — деди у хурсанд бўлиб. — Келмасангиз, уйингизга одам юбормоқчи эдим.

Салом-аликдан сўнг савдогар нима хизмат билан келганини билдирди. Элчи ҳам шу муаммо устида бош қотириб ўтирган экан. Москва билан алоқа узилса, бунинг оқибати нима бўлишини гапира кетди.

— Агар биз Москопга юзимизни тескари ўгириб, анинг душманларига ёрдам берсак, ўрис подшоҳи ҳам қараб турмайду, — деди ўтирган жойида оёқларини силаб. — Ўрис подшоҳи қозоқ султони Таваккалхонни қутқуга солиб, бизга қарши оёқлантирадур. Оқибати нима бўлиши кундек равшан. Биз Кучумхон қўли билан Русиянинг орқасидан пичоқ солмоқчи бўлсак, Борис Таваккалнинг қўли билан елкамизга ханжар урадур.

— Рост айтадилар, тақсирим, рост, — деди мулла Шокир кўзини чақнатиб, — бас, шундоқ экан, сиёсат кемасини тўғри йўлга солмоқ учун не қилмоқ даркор?

— Бошлаб хоннинг яқин маслаҳатгўйлари бўлган ясовулбоши билан Ҳожа Калонини қўлга олмоқ керак. Хоннинг сўнгги қарори бу иккала зотнинг берган маслаҳати натижаси экани барчага маълум. Мен бу борада меҳтар жаноблари бирла кенгаш қилиб эрдим. Ул киши сизнинг воситангиз билан иш кўрмоқчи маслаҳат қилдилар, — деди Муҳаммадали товушини пасайтириб, гарчи яқин орада ҳеч кимса бўлмаса ҳам. — Менинг ҳисобимдан юз тилла сарф қилсин, ўз ёнидан ҳам пича пул чиқарсин, керакли одамларнинг кўнглини овласин, дедилар. Мен ҳам яхши ният бирла эллик тилла ажратиб қўйдим...

Ҳушёр савдогар учун элчининг бир имоси кифоя қилди, унга гапни тўққиз пулдек қилиб тугиб беришнинг ҳожати йўқ эди.

* * *

Орадан икки кун ўтмай мулла Шокир Хожакалон эшоннинг меҳмонхонасида ўтирар, турли-туман мева-чевалардан тановул қилиб, «Москони подшоҳи»нинг бойлиги ва сахийлигини мақтарди.

— Улуғ подшо бу ердан борган кишиларнинг ҳеч бирини қуруқ қайтармадилар ва ҳатто сизга ҳам атаб совга юбордилар, — деди у кулимсираб.

— Менга? Қаердан билар экан мени у кофир? — Хожакалоннинг юзи чўзилиб кетди.

— Бухоро хонининг маслаҳатгўйини танимайдиган подшо оламда йўқ, — деб лоф урди савдогар. — Сиз ҳазрати олийларига Маскони кеноси бир ўрам сувсар тери бирла мана бу исиргани бериб юборди.

Савдогарнинг кўлида ёниб турган ёқут тошли олтин исирга Хожанинг кўзларини ўйнатди. Исирганинг ёшгина хотинига жуда муносиб эканини ўйлаб, кўнгли яшнаб кетди.

— Пайгамбари охири замон ҳам ғайридин подшолардин келган инъомларни қайтармай, бажонидил қабул қилур эрдилар, — деб эшон исиргага кўл чўзди, лекин шу он кўнглидан, бу исирга Бухоро заргарларининг ишига ўхшайди-я, деган фикр ўтди.

Шундан кейин савдогар шойи рўмолчага ўралган қимматбаҳо мўйналарни унинг олдига қўйди.

— Маскони подшоҳи ростдан ҳам саховатпеша эркан! — деди Хожакалон бошини гоз кўтариб. Унинг қип-қизил бети ёришиб, маккор кўзлари чақнади.

Савдогар шу сафар Москвага борганида жуда катта фойда кўрганини сўзлаб бераркан, мезбон уни мароқ билан тинглади.

— Бу ерда касод бўлиб ётган сариқ шойини Масконида талашиб оладилар, — деди савдогар қора кўзларини ўйнатиб, — бир дирамга бир мири фойда қилиш мумкин.

— Иби! Ростдан-а? — деб сўради эшон унинг гапига ишонқирамай.

— Агар сиз беш-олти туя юк билан бир гумаштангизни менга қўшсангиз, Масконида бошлаб борур эрдим.

— Сиздек мўътабар бир одам маслаҳат берса йўқ деб бўлмайди, — деди Хожакалон.

Абдуллахоннинг пири бўлган бу зотнинг ер-суви, қул ва қаролари беҳисоб, шунга қарамай, у савдогарларга шерик бўлиб, ўз бойлигини орттиргани орттирган эди.

Эпчил савдогар пулга ҳирс қўйган эшонни қўлга олиб, ўша кунгидея ясовулбошини ҳам тумшугидан илтирдиди.

* * *

Хон катта бир ишни бошлашдан бурун беклар, нуфусли амалдорлар, уламолардан иборат «аркони давлат»нинг маслаҳатини олар эди. У ҳатто хусусий масалаларни ҳал қилишда бир ақл ожизлик қилишини биларди. Шу сабабдан Кучумхоннинг иккинчи марта ёрдам сўраб ёзган ёрлигини муҳокама қилиш учун катта маслаҳат мажлисини чақирди.

Сочлари оқариб, қийиқ кўзлари ичига тушиб кетган Абдуллахон олтин тахт устида ўтириб, рўпарасида давра қурган аъёнларига қараб деди:

— Сизлар давлат иморатининг устунларисиз, мен ҳар бир қадамимни сизларнинг маслаҳатингиз бирла босдим, худога шукр, кам бўлмадим, зафар менга ёр, азизлар мадаккор бўлди. Хўш, энди сиз яхшилар, менга не маслаҳат берурсиз? — шуни деб, у сўл томонидаги энг фахрли ўринда ўтирган ясовулбошига қаради.

Ясовулбоши Абдуллахоннинг сиёсат ва раёсат бобидаги маҳорати тўғрисида хушомадгўйлик билан гапириб, бир йўталиб олди-да, кейин ўз фикрини баён қилди:

— Бошда мен Кучумхонга ёрдам юбормоқ керак, деган фикрда эдим, бироқ ҳозир боди ҳаво ўзгариб қолди, зероки, қўшиннинг бировлар учун қон тўкишга тоби йўқ. Сўнгги кунларда рўй берган можаролар қарор кемасини тескарсига қараб ҳайдашни тақозо этадур... Кучумнинг омади кетган. Биздек улуғ бир мамлакат ўз тақдиримизни омади кетган султон билан боғламаслигимиз керак. Анга ёрдам бермоқ — дарёга ҳовучлаб танга сочмоқ била баробардур...

Ясовулбоши Москва билан дўстлик шевасида гапиришга маслаҳат бериб, Кучумга рад жавоб ёзишни маъқул кўрди.

Ясовулбошидан кейин гапирган Кўкалдош, меҳтар ҳам унинг гапини қувватладилар. Хожакалон ўз фикрига диний тус бериб:

— Пайгамбари охир замон йигитлик чоғларида ғайридин Қайсари румнинг юртига бориб тижорат қилур эрдилар, — деди. — Оқ подшо, гарчи мусулмон бўлмаса ҳам аҳли китоблардин, яъни инжилга иқрордир. Бас, ул подшо бирла савдо-сотиқни қилмоқ жоиздур, илло...

— Шундоқ тақсир, шундоқ! — деб бош силкиб, унинг гапини маъқуллади «аркони давлат».

Москва вакилини зиндонга ташлатиб, беш ой қийноққа солишгандан сўнг, хон ҳам ҳовридан тушган, вакил беадаблигига яраша жазосини тортди, деб кўнгли таскин топган эди. Шу сабабдан маслаҳатгўйларнинг гапи

унга маъкул тушди. Ер тагида илон қимирласа биладиган аъёнлари унинг кўнглидаги гапни топиб гапирган эдилар.

— Хунароманд-косиблар ҳам Москва билан дўст бўлмогимизни талаб этмоқдалар,— деди Абдуллахон хўрсиниб.— Тунов куни аларнинг вакиллари ҳузуримда бўлган эдилар, мен Ибонни зиндондан озод этиб, Маскоп элчисин яхшиликча кузатиб қўймоққа ваъда бердим. Майли, алар ўрис бандиларни ҳам озод қилиб олиб кетсинлар. Бу ҳақда фармони олий ҳозирланг.— Меҳтар хоннинг ўзига қараб гапирганини пайқаб, индамай бош эгиб қўйди. Кенгаш аҳли хоннинг нутқини диққат билан тинглаб, унинг ҳар бир сўзини «донишмандлик денгизидан топилган дурру гавҳар» деб топишди.

* * *

Иван Бочков зиндонга солингандан кейин Бойбур Таишев жуда ёмон аҳволга тушиб қолган эди. Руслар турган карвонсаройнинг дарвозасига ва томига соқчилар қўйилган, улар махсус рухсатсиз ҳеч кимни кўчага чиқармас эдилар. Беш ой ичида элчи бир неча мартагина шаҳар айланиб келди, лекин меҳтар ҳузурига уни киритмадилар. Бойбурнинг қип-қизил бети сомондек сарғайиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетди.

Иван Бочков зиндондан қутулиб келганда Бойбур ўз инисини кўргандек, хурсанд бўлиб кетди.

— Қалай, тап-жоннинг соғми, касал бўлиб қолмадингми? — деб сўради у Иванни кучоқлаб. У беш ойдан бери офтоб бетини кўрмай, оқариб кетган Бочковнинг юзига, керикиб қолган қовоқларига қараб тўймасди. Шу топда у ораларида ўтган нари-бери гапларни унутиб юборган эди.

— Минг қатла шукр, таним соғ, кайфим жойида. Хўш, ўзларинг қай аҳволдасизлар?

— Асти сўрама, биз ҳам беш ой қамалда бўлдик, дарвозадаги куролли соқчиларни бугун олиб кетдилар.

— Хайрият! Хон бугун ўнг ёнбоши билан турганга ўхшайди, лекин бир оғиз гапим учун роса адабимни берди-да.

— Нима, сени урганлари йўқми? — деб сўради элчи ташвишланиб.

— Йўқ, лекин офтоб тушмайдиган жойда ойлаб ётиш осонми? Ростини айтсам, зиндонлари бизнинг Кремлнинг Троицк дарвозаси остидаги одам қамайдиган чохдан баттар экан.

— Худо асрасин шундай жойлардан,— деб пичирлади Бойбур.— Ҳай, майли, ўтган ишга саловат! Энди бундан бўёнги ишлар тўғрисида ўйлайлик. Ҳа, айтгандек, сенга

суюнчли хабар бор,— дея жилмайиб Иваннинг қулогига шивирлади.

— Йўғ-э! Ростданми? Жуда қизик иш бўпти-ку! — деб кулиб юборди Иван.— Вой, мулла Шокир-ей! Боплапти-ю! Бундай яхшиликни унутиб бўладими? Лекин басурманлар орасида ҳам яхши одамлар бор экан.

— Бўлмасам-чи! Яхши одам ҳамма жойда ҳам бор. Ҳай, майли, кел энди, сен билан бир маслаҳатлашиб олайлик. Хон яқинда бир ёрлик чиқаришти...

Иккала вакил дарвозахонадаги сўри устида ўтириб, узок маслаҳатлашдилар.

Иван Бочков ўз ишига пухта эди. Рус бандиларини озод қилиш тўғрисида фармони олий чиққанини эшитиб, гайрат билан ишга киришди. Бухорода бўлган йирик қулжаллобларнинг томоғини мойлаб, Бухорода ва унинг атрофида қанча рус асири борлигини ва улар кимлар кўлида эканини аниқ билиб олди. Бочковнинг рўйхатида ўттизга яқин бандининг номи ёзилганди. У қул эгаларини озгина пул билан рози қилиб, рус асирларни озод қилиб олиб келаверди.

Хоннинг фармонидан кейин Ҳожи Бахшилло ҳам ўз кўлидаги икки қулни ўн беш сўм бадалига бўшатиб юборди.

Элчилар тушган саройга тўпланган йигирматача собиқ қуллар териларига сиғмай шанғиллашиб гапиришар, бир-бирларининг қайси уезд, қайси қишлоқдан эканликларини суриштирардилар. Уларнинг кўпи кекса бўлмаса-да, сочлари оқарган, юз ва пешоналарини ажин босганди. Баъзилари ўзбек нусха чопон кийган, лекин кўплари, йиртилиб кетган бўлсаям, ўз юртларининг либосларини ювиб кийиб олган эдилар.

Микифор билан Алёнка саройга киргач, асирлар бирдан уларни ўраб олдилар. Алёнканинг ўткир кўзлари соқоли мош-гуруч барваста бир одамга тушиб, бир дақиқа қотиб қолди.

— Ассалом, Иван Андреевич,— деди эрини таниб.

Оқ дока қўйлак кийган, юзи бир бурда, новча хотини Ивашко дарров таниб:

— Алёнушка,— деб қичқириб юборди ва кучоқлашиб кўришиш учун ўзини хотини томон олди. Бироқ Алёнка қовоғини солиб, кескин бир ишора билан уни тўхтатди.

— Яқинлашма менга, яқин келма,— деди буйруқ оҳангида.— Мен мурдор қўлларда бўлганман...

— Биламан,— деди Ивашко кўзини ерга тикиб. У тез-тез нафас оларди.— Биламан ифлос қулдорларнинг феъли-

ни. Аммо дилинг пок бўлса, бас. Мен ҳеч қачон сендан юз ўгирмайман.

Шуни деб у Алёнушка томон юрди, у ҳам чидаб туролмади, жиққа ёшга тўлган кўзларини юмиб, эрига отилди. Кўзларига, келган ёшни яшириш учун эркаклар тескари ўгирилиб олишди, чол ва камширлар ёшга тўлган кўзларини этаклари билан артишди.

XI

Абдуллаҳон Москва подшоҳи учун совга-салом ҳозирлади. Уша вақтларда хон билан подшонинг бир-бирларига юборадиган совга-саломлари бу иккала ҳукмдор ўртасидаги савдо-сотикнинг бир шакли эди. Тижорат ўз қиёфасини ўзгартириб совга-салом либосини кийиб олганди.

Тонг қоронғисида туя карвони шаҳар дарвозасидан жангир-жунгур қилиб йўлга чиқди. Балх ва Кобул борган, молларини пуллаб, ўз юртларига ўйнаб-кулиб қайтаётган рус савдогарлари элчилар карвонига эргашдилар.

Туяларга Мовароуннаҳр ҳунарманд-қосибларининг дастгоҳларида тўқилган шойи, атлас, беқасам, духоба, зарбоф матолар, гиламлар, Бухоро усталари ишлаган олти кўзалар, дандон сопли пичоқлар, олтин суви билан гул солинган эгарлар, Ҳиндистон доривор-зираворлари ортилган эди.

Энг кейинги туянинг бўйнига осилган катта қўнғироқ жараңглаб, Бухоро бозорларининг равнақи ва ҳунарманд қосибларининг иши ривож топишидан дарак берар, бу улуг карвоннинг яхши ният билан Москвага кетаётганини эълон қиларди.

От устида ёнма-ён кетаётган Иван Бочков билан мулла Шокир огизлари кулоқларида, бир нималар тўғрисида гаплашиб боришар, катта қўнғироқ уларнинг гапига жўр бўларди.

* * *

...Карвон Урганчдан жўнаганда қорачадан келган чиройли бир йигитча ҳам йўловчиларга қўшилиб олди. У доим Бочков билан бирга юрар, ундан бир қадам ҳам жилмасди.

Бухоро савдогарлари билан бирга кетаётган Ҳожи Бахшилло бошда бу йигитга кўп эътибор бермади: «Урганч

бозоридан сотиб олинган қул бўлса керак», деб ўйлади. Бироқ Устюрт саҳросидаги бир қудуқ ёнида уни яқиндан кўриб қолиб, ранги ўчиб кетди. Йигитнинг афт-башараси Заҳроникига ўхшарди. Йигит ҳам Ҳожини кўриши биланоқ, юзини тескари ўгириб, қудуқ ёнидан нари кетди. Ҳожи огзини очиб, анқайганича унинг орқасидан қараб қолди. Савдогарлардан бири унинг ҳолини кўриб, кулиб юборди ва шерикларига кўз қисиб қўйди.

Зийрак Ҳожи бу «йигит» Заҳронинг ўзгинаси эканини дарров пайқаганди...

У ўз есирини қайтариб олиш ниятига тушиб, шу ҳақда мулла Шокирга огиз очганида, у заҳарханда қилиб:

— Бу ер Бухоро эмас, Устюрт саҳроси. Қўлингиздан келса, жорийангизни Ибондан тортиб олинг-чи, бир кўрайлик, — деди.

Ҳожи бу ишга қўли калталиқ қилишини англаб, бошини чангаллаганча қолди. У ҳамроҳларининг кайфиятини яхши билар, улардан ҳеч бири ёрдам бермаслигини тушунарди. Бухороликлар бир-бирларига кўз қисишиб, зимдан кулишарди. Улар ўз ёри билан топишган Заҳрога хайрихоҳ эдилар.

Ҳожи аламини ичига ютиб, тишини қайраб борар, лекин ёлғиз бўлгани учун қўлидан ҳеч иш келмасди.

* * *

Танишев бошлиқ элчилар карвони 1590 йил ёзида Москвага эсон-омон етиб келди. Элчи, одатга мувофиқ, элчилик маҳкамасига мукаммал ёзма ҳисобот топишиб, сафар чоғида рўй берган ҳамма ҳодисаларни бирма-бир баён қилди.

У, аввало, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажо келтирганини, рус савдогарлари учун Ўрта Осиё бозорлари очик эканини баён этди. Бироқ ўз ишида рўй берган хатоларни ҳам яширмади, қабул маросимида Бочковнинг кўрсатган жасоратини батафсил ҳикоя қилиб, шу билан бирга, Бухорога кетаётганда Свияга сойи бўйида бўлиб ўтган можароларни, Иваннинг беш ой зиндонда ётганини ҳам яширмади. Ҳисобот охирида Бочков Бухоронинг энг мўътабар кишиларидан бўлган Ҳожининг есирини тортиб олганини, бунинг оқибати хунук бўлиши мумкинлигини қистириб ўтди.

Элчилик маҳкамаси бу иш билан батафсил танишини учун Бочковни чақиртириб, сўроқ қилишга қарор қилди.

Иван Бочков эса боши узра хатар булутлари айлана бошлаганини сезмай, сафардан кейин ўз избасида ором

олар, унинг новчадан келган, барваста, гайратли онаси ўглини ёш боладай ардоқлаб, атрофида парвона бўлар, унинг оғзига ёкадиган овқатларни пишириб берар, ундан кўзини узолмас эди. Иван онасини хафа қилмаслик учун Бухоро зиндонида ётганини, бир печа кун бозордаги ўткинчилар садақаси билан кун кечирганини гапириб бермаган эди. Бироқ кампир бу гапларни бировлардан эшитган ва ўғлига меҳр-муҳаббати ўн чандон ошган эди.

Иван Заҳрони уйига бошлаб келганида онаси уни нохушлик билан қарши олди, ўглини бир чеккага чақириб:

— Бошингга урасанми басурманкани! Уни уйдан жўнат, сенга мамаман деган савдогарлардан бирининг қизини олиб бераман, — деган эди:

— Онажон, савдогар қизи келин бўлиб келса, сени менсимай қўяди, мужиквачча деб сени чиқиштирмайди, бу бўлса тилинг билан тенг айланади, хизматингни қилиб, жопингни киргизади, — деб Иван Заҳронинг бошидан ўтган фожиаги воқеаларни гапириб берди, онаси буни эшитиб шаштидан тушди.

— Бўлмаса, христиан динини қабул қилсин, кейин ўйлаб кўрармиз.

— Онажон, унинг қалби христиан, нима қиласан чўқинтириб?

— Токайгача черковга бир ўзим бораман, ўғлим? Бошқа кампирлар ўз келинлари билан бирга ибодатга боришади.

— Сабр қил, онажон. У бечора бир оз ўзига келсин, кейин бир гап бўлар.

Заҳро кўшнни хонада мато тўқиш билан банд бўлган Алёнка билан ширин суҳбат қуради, ёмон тушдай ўтиб кетган саргузаштларини эсларди.

Алёнка билан унинг эри ўз хўжайинларидан қочиб кетганларига беш йилдан ошиб кетгани учун бошқа хўжайинга қул бўлиш «хуқуқи»га эга эдилар.

— Юзи қаро Ҳожининг қўлидан қуртилдиғима кўнглим инонмаюр, — деди Заҳро кулиб. — Сен ўз кишингни топдинг, кошки эди мен-да, ўз қардошимни топсам!

Тақдирлари бир-бирига ўхшаган бу аёллар бамайлихотир суҳбатлашиб ўтиришаркан, катта дарвоза бирдан тақиллаб қолди.

— Оч дарвозани, Иван! — шовқин солди биров.

Бочков деразадан приставни кўриб, бош яланг, кўйлакчан ҳолда югуриб бориб дарвозани очди.

— Кийиниб ол, юр мен билан Кремлга.

— Нима гап ўзи? — юраги пўкиллаб сўради Иван. — Тинчликми? Айтсанг-чи!

Борганингда биласан, тез бўл!

Кремлда амалдорлар Иванни ўртага олиб, қаттиқ сўроқ қилдилар. Иван оқизмай-томизмай ҳамма воқеани хикоя қилиб берди. Ҳатто бош элчи Таишевни йўлда ёмон сўзлар билан ҳақорат қилганини ҳам яширмади.

— Нима учун Бухоро вакилини сувга ботириб юбормоқчи бўлдинг?

Иван, Свияга дарёси яқинида бўлган воқеаларни кўз олдида келтириб, юраги орқасига тортиб кетди. «Дарҳақиқат, Бухоро вакили чўкиб ўлса яхши бўлармиди? Қудратли Абдуллахон тўнини тескари кийиб олиб, Россияга талай зарар етказган бўларди».

Гарчи ҳозир Бочков виждон азоби билан қийналаётган бўлса-да, бўш келсам, унда оқибат хунук бўлади, деб ўйлаб, ўзини оқлашга тиришди:

— Вакил ўзини-ўзи сувга ташлади, ҳеч ким уни итариб юборгани йўқ.

— Ундоғ бўлса, вакилни ушлаб қолмоқчи бўлган қарчиғайчига нега монелик қилдинг?

«Оббо, булар суриштириб, ҳамма гапни миридан-сиригача билиб олибдилар-да», деб ўйлади Иван ва гап тополмай:

— Маст эдим, кечиринглар, — деди.

— Агар Ҳожига қул хотинини қайтариб берсанг, кечирамиз, — деди Шчелкалов.

Боярнинг бошидаги узун телпаги, узун соқоли юзини янада салобатлироқ қилиб кўрсатар эди. Тикилганда кишига бигиздек қадаладиган бу митти кўз, сергайрат кишидан раҳм-шафқат талаб этиш бефойда эканини Иван дарров пайқайди, шундай бўлса ҳам, «персидкани қайтариб юборманг, мен унга уйланаман», деб унга ялинб-ёлворди.

— Бизнинг буйруғимиз шу. Уни икки марта такрорламаймиз, — деди Шчелкалов илтимосни рад қилиб.

Иван Бочков ноилож бошини қуйи солиб, Кремль ҳовлисиغا чиқди. Москва дарёсининг нарёғида, пастиликда қарагай гўлалардан ясалган пастак избалар, ёмон гўлалардан қурилган боярларнинг кўшклари, тегирмонлар, олтин қуббали черковлар, узоқлардаги кунгурадор арчазорлар дока орасидан кўринган лавҳадек унинг кўз ўнгига жилваланади. Чет элларда юрган вақтида ҳам бу ҳазин манзара унинг кўз ўнгидан нари кетмас, меҳрибон онадек доим ўз қучоғига чорлар эди. Бу жозибадор манзара қаршисида у гўё сеҳрлангандай қотиб қолди. Шу пайт Улуг Иван черковининг қўнғироғи жаранглаб,

христианларни кундузги ибодатга чақира бошлади. Иван Бочков бошидан шапкасини олиб, икки бармоғи билан чўқинди-да: «Бориснинг оёғига йиқилиб ялинаман, зора сўзимни ерда қолдирмас», деб ўйлади.

Борис Годунов шифти пастаккина хонада, сирти қизил сахтиён билан қопланган ўймакор ўриндикда ўтирарди. Уй иссиқ. У кўкрагини очиб ташлаган, кафтан остидаги Бухоро пуштиранг шойисидан тикилган ич кўйлагини кўзга чалинар, унинг рўпарасида қорни катта серсоқол савдогар Мансуров қўл қовуштириб, оёқ устида турарди. Яқиндагина христиан динига кирган бу одам Сибирга қатнар, Борисга фойдали хабарлар келтирарди. У ўз оиласини яқинда Қошлиқдан Москвага кўчириб олиб келганди. Зарядбеда унинг кўк ва қизил рангга бўялган, ўймакор ёғоч иморати қад кўтариб турарди.

— Кучумхон аскарини кўнайтираётир. Таваккалхондан ёрдам сўраб одам юборган экан, у кўмак беришдан бош тортибди.

— Бухороликлар Сибирга қандай моллар олиб келиб сотяптилар? Қилич, қалқон, совут келтиряптиларми? — деб сўради Борис унинг гапини эшитмагандек.

— Бухоро савдогарлари Сибирга ип газлама, кўйлак-лозим, тайёр чопон, дўппи, белбоғ, қуруқ мева ва бошқа нарсалар келтириб сотадилар. Чегарада бизнинг казаклар уларнинг молларини тинтиб, қурол-яроқ топсалар, тортиб оладилар. Энди бухороликлар совут, қалқон, қилич, пичоқ келтирмай кўйишди. Казаклардан кўрқишади. Яқинда Кучум Абдуллахонга ёрлиқ юборган экан, бизникилар уни қўлга туширишибди.

Борис «ҳм», деб мийиғида кулиб қўйди. Кучумнинг ўша ёрлиғи унинг пўлат сандиғида эди.

— Сибирга бухороликлар бола-чақалари билан кўчиб келяптилар. Савдо-сотиқ ишларини қўлга олиб, Сибирь бозорларидан бизни сиқиб чиқаряптилар.

Борис мийиғида кулиб:

— Қўрқма, сени сиңдиrolмайдилар, — деди. — Орқанг-да биз бор. Ҳар қанча ёрдам бўлса, биз аямаймиз.

— Раҳмат, ўла-ўлгунимча хизматингизга тайёрман.

— Тайёр бўлсанг, тезликда Қошлиққа жўнайсан, муҳим иш бор, — деди Борис амирона.

— Кечагина ўша ердан келдим, молларимни сотиб улгурганим йўқ. Бу ердан мол харид қилмай қаерга бора-ман? Ҳамма шубҳага тушиб қолади-ку!

— Қўрқма, мен сенга мол бераман. Гапга қулоқ сол! Эшитишимча, сибириялик бир татар Васька Шуйскийга беш боғлам сувсар тери келтирибди. Ким билсин, эҳтимол бу Кучумнинг тортиғидир! Қошлиққа бориб, ўша савдогар кимнинг совғасини келтирганини билиб кел. Қошлиқдан Москвага чўзилган хиёнат ипларининг ҳаммасини узиб ташлаш керак.

— Бу қийин иш. Билиб қолишса, тириклайин теримни шиладилар.

— Қўлга тушмайсан, Қошлиқда сендан айёр ва ақлли одам йўқ!

Борис ўрнидан туриб, Мансуровнинг елкасига қўлини қўйди ва табассум билан деди:

— Агар шу топшириқни бажарсанг, рус дворяни бўласан. Уралнинг нарёгидан беш минг десятина ер ичғом қиламан.

— Боярин, мен учун минглаб десятина ердан сенинг лутф-караминг қимматлидир. Сен учун ўзимни ўтга ташлашга тайёрман!

Иван Бочков Бориснинг ҳузурига келиб арзини айтди.

— Сенинг лутф-карамингга ишонаман, Борис Фёдорович, биламан, додимга етасан.

Годунов кулимсираб:

— Уйланмоқчимисан? — деб сўради.

— Ҳа, уйланиш вақт-соати етди.

— Хайрли иш. Уйланиш — ҳар бир вояга етган йигитнинг бурчи.

— Рухсат этсанг, ўша... персидкани никоҳимга олсам...

Борис «ҳм», деб қўйди-ю, индамади, бухороликларни хафа қилиб қўйса, қандоқ бўларкин, дегандай унга қараб қўйди.

— Мен уни хўжасидан тортиб олганим йўқ. Ўзи Бухородан то шу ергача менга эргашиб келди. Ҳозир уйимда. Эгасига қайтариб берсам, ўлдиради. Нима гуноҳ қилипти бечора?

— Гуноҳи, — эгасидан қочгани. Агар бирор бадавлат одам, қулим қочди, ушлаб менга қайтариб бер, деб илтимос қилса, қайтариб бераман. Қуллардан биронтасига раҳм қилсанг, ҳаммаси хўжасидан қочиб кетади. Биз учун ҳамма нарса ўз жойида тургани яхши... Қул эгасига қайтгани яхши. Тўғриси айтсам, сенга ачинаман. Ўша киз христиан динида, ўзи сенинг никоҳингда бўлганида бошқа гап эди, аммо...

Бочков ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, индамай чиқиб кетди.

«Захрога нима дейман-а? Сени ўша бераҳм хўжангга қайтариб бераман, дейманми? Шу гапни айтгандан кўра тилим кесилгани яхши эмасми? Йўқ, ҳамма нарсадан кечиб, Захро билан бирга Донга қочаман, эркин казак бўламан», деб ўйлади у.

XII

Иван Бочков кўрасига қайтиб келди-да, уйига кирмай, чордоққа чиқиб, хушбўй пичан устига чўзилди. Унинг боши қарахт, фикрлари остидаги пичан сингари чувалиб кетган, номус ва ғазабдан бадани мисдек қизиб ёнарди. У титраган қўллари билан сочини тузатиб, уяси бузилган арилардек тўзиб кетган ўйларини тартибга солишга уриниб кўрди. «Бу гапни Захрога қандай айтаман», деган фикр унинг миясини ўяр, ўйларини йиғиштириб олишга халал берарди.

Онаси уни ахтариб пичанхонадан топди. Ўғли ҳовлидан ўтиб кетаётганда кўриб қолган эди.

— Ўғлим, нима қилиб ётибсан бу ерда? Юр!

— Онажон, бирпас мени ўз ҳолимга қўй!

— Нима, басурманкага уйланишга рухсат беришмади-ми?

— Рухсат бериш у ёқда турсин, ўлганинг устига чиқиб тепандек, персидкани эгасига қайтариб бер, дейишяпти.

— Эгасига-я? Ўша бераҳм дажжолга-я! Шундай бегўноҳ малакни ёвуз қўлига топшириш христианликка тўғри келадими? Ким шундай деди?

— Ўзи.

— Нима, сен Борис Фёдоровичнинг олдида борган-мидинг?

— Ҳа, боргандим.

— Тагин нима деди?

Иван Бориснинг айтганларини бирма-бир гапириб берди. Бориснинг: «Агар ўша қиз христиан динида, ўзи никоҳингда бўлганда бошқа гап эди», деганини эшитиб, кампир бирдан шошиб қолди.

— Ўғлим, тур ўрнингдан. Захрога айт, тоза оқ кўлагини кийсин. Сандигимдан рўмол олиб бераман, бошига ўраб олсин. Бисотимда кийим-кечак кўп... Вақт чошгоҳдан ошди, ихтиёримизда бир кунгина қолган. Тез бўл, ўғлим!

Кампир ўғлини ўз ҳолига қўймай пастга олиб тушди.

— Айт, тезроқ бўлсин, мен поининг олдида кетяман...

Орадан бир неча кун ўтди. Элчилик маҳкамасига Ҳожи Бахшиллодан, бошлиқ мени қабул қилиб, додимни эшитсин, деган мазмунда арзнома тушди. Ҳожи расмий вакил бўлмаганлиги учун Шчелкалов у билан учрашинида бош тортиши мумкин эди, аммо ўйлаб-ўйлаб, майли, эртага келсин, қабул қиламиз, деди.

Ҳожи эртасига саҳар пайтида маҳкамага келди. Эрта келган котиблар унинг эшик тагида ўтириб-ўтириб, кейин бирдан ўрнидан туриб кетганини, гудраниб у ёқдан-бу ёққа юрганини кўрдилар. Ҳожи ўз тилида котибларга алланима деб тез-тез гапирар, бироқ улар ўзларини тил билмасликка солиб, елкаларини қисиб кўярдилар.

Маҳкама бошлиғи кун ёйилиб кетгандан кейин келди. Ҳожи қўлини паҳса қилиб, нақд пулга сотиб олган жориясини Ивандан олиб беришни талаб этди.

— Бир ҳамён пулмидики, жориянгни Иван қўлингдан тортиб олса? — деб заҳарханда қилди Шчелкалов.

Ҳожи қизариб-бўзариб, бўлиб ўтган воқеани батафсил гапириб берди.

— Бундан чиқди, Иван сенинг ҳеч нарсангни ўғирламаган. Жориянг ўз хоҳиши билан келиб, унинг ихтиёрига ўзини топширган, шундайми?

— Ибон шул ишни ихтиёр қилгани учун Бухорога маҳбус бўлган эрди. Ани яна занжирбанд айлаб, зиндонга солмоқ керак.

— Иван сенинг чақиринг билан зиндонга қаматилганмиди? — деб сўради амалдор овозини баландлатиб.

— Ҳа... йўқ... Бухорога менинг додимга гўш бера турган яхши одамлар топилди, алар...

Шчелкалов қовоғини солиб:

— Ўтир, — деди. — Биз бу масалани текшириб, тезда бир ёқлик қиламиз.

У шахдам қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин Ҳожи узокдан аллакимларнинг гўнгиллаб гаплашаётганларини эшитди. У ҳеч нарса тушунмаса ҳам нафас олмай, қулогини динг қилиб ўтирди. Унинг қулогига Иваннинг овози чалингандек бўлди. Бир нарса чақиб олгандек, сакраб ўрнидан туриб кетди, кейин ўтириб, яна қулоқ тута бошлади. Овозлар борган сари пасайиб, кейин жимиб қолди.

Бирдан эшик очилди-ю, остонада Шчелкалов пайдо бўлди, орқамдан юр, дегандек қилиб қўли билан имлади.

Улар аллақандай даҳлизлардан ўтиб, пастак ўймакор

қора эшик олдида тўхтадилар. Ҳожи эшикнинг тошдан қилинган тепадорига бошини уриб олишдан қўрққандек, энгашиб ичкари кирди. Бошини кўтарганда рўпарасида Годуновнинг бир оз қийиқ ақлли кўзларига кўзи тушди.

— Сенинг арзномангни олдим. Хўш, нима гап ўзи?

Ҳожи шошиб-пишиб, ўзининг бошидан ўтган шармандали воқеаларни гапириб берди.

— Жориямни қайтариб беринг, жазосини берай. Ибонни ҳам...

— Йўқ, биз жориянгни қайтариб беролмаймиз.

— Бухор бориб, хоннинг оёқига йиқилурман, у ўзи қозилик қилсин. Ўйлайдурманки, хон Ибонни сўраттириб олиб, жазосини бергай...

— Эй, ҳурматли жаноб, ёш боланинг гапини қияласиз. Абдуллахон ақлли одам, у бизга дўстлик қилиб, барча рус асирларини қулликдан озод этди. Ажабо, шундай эзгу ишни қилган одам бизнинг табааларимизни сўраттириб олиб, яна қулликка солади, деб ўйлайсизми? Жориянгни ҳеч ким қўлингдан тортиб олгани йўқ, ўзи Бухородан кетибди. Москвага келиб, христианликни қабул қилибди ва бизнинг дворянлардан бирининг ақди никоҳига ўтибди.

— Нима? Ким ижозат берибдур анга куёвга чиқмоққа?

— У сенинг хотининг эмаски, сендан ижозат сўраса... Боши очик аёл. Бизнинг кичик амалдорларимиздан Бочков черковда никоҳ ўқиттириб, уни хотинликка олибди. Бировнинг хотинини тортиб олиб, сенга беролмайман.— Борис шундай деб ўрнидан турди. Ҳожининг тили калимага келмай, турган жойида тахтадек қотиб қолди.

* * *

Орадан бир неча кун ўтди. Бухоролик савдогарларнинг карвони Москвадан жўнаб кетаётган эди. Устига той-той юк ортилган аравалар гижирлар, аравакашлар ҳайқириб, қамчиларини шақирлатар, Ҳожи Бахшилло билан мулла Шокир карвон кетида отларини ҳайдаб борар эдилар. Улар тонг гира-ширасида Иван Бочковнинг ёғочдан ясалган баланд иморати ёнидан ўтдилар, унинг деразаларида чироқ кўринмас, келин-куёвнинг бахт чироғи тонг шафағи сингари ёрқин нур сочиб ёнмоқда эди.